

Cultureel erfgoed in beeld, honderd jaar KNOB

een toelichting op de jubileumtentoonstelling

Feyoena Grovestins¹

met bijdragen van Jean François van Regteren Altena²

Een van de manifestaties die is voorbereid ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de KNOB is de reizende fototentoonstelling *Cultureel erfgoed in beeld, honderd jaar KNOB*.³ De op veertig panelen gemonteerde tentoonstelling bestaat uit foto's, onderschriften bij de foto's en toelichtende teksten. Geprobeerd is de toelichtende teksten kort te doen zijn. Voor de bezoeker die een uitvoeriger versie van de laatstgenoemde teksten wil lezen of een verantwoording van de voorstelling van zaken wil raadplegen wordt deze bijdrage gepubliceerd. Bovendien wordt door deze publicatie de inhoud van de tentoonstelling vastgelegd.

Het was niet mogelijk alle foto's met hun onderschriften op te nemen; dankzij een genereus aanbod van de redactie van het Bulletin KNOB kan echter een ruime selectie van de foto's, circa 40%, worden afgebeeld. Op deze wijze wordt een duidelijke indruk van het gebruikte fotomateriaal gegeven.

Hierna volgen uitgebreide versies van de inleiding en alle toelichtende teksten van de tentoonstelling. De colofon en de lijst van plaatsen waar de lustrumententoonstelling zal worden getoond zijn in de noten 1 en 2 verwerkt.

Inleiding⁴

Honderd jaar geleden, op 7 januari 1899, werd op initiatief van de Dordtse archivaris Mr Dr J.C. Overvoorde de Nederlandse Oudheidkundige Bond (NOB) opgericht. Vijftig jaar later werd het predikaat Koninklijk verleend. Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de KNOB is deze reizende fototentoonstelling over monumenten gemaakt.

De Bond is opgericht als vereniging van bestuurders van musea en oudheidkundige verenigingen met het doel het belang van de oudheidkunde met kracht te kunnen bepleiten. In de loop van de tijd is het karakter veranderd in een vereniging van geïnteresseerden: instituties en individuen, professionelen en liefhebbers. Een andere verandering is het onderwerp van de interesse: in eigen verbanden gingen de wereld van de musea en die van de archieven ieder hun weg. Binnen de KNOB werd de belangstelling geconcentreerd op een onderdeel van het cultureel erfgoed, de onroerende monumenten, dat wil zeggen monumenten die niet verplaatst kunnen worden, zoals gebouwen. Thans fungeert de KNOB als onafhankelijk forum waar de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, beheer en beleid in het Bulletin en bij bijeenkomsten

ter kennis worden gebracht en worden bediscussieerd. Een belangrijke – misschien wel de belangrijkste – bijdrage van de KNOB aan de oudheidkunde zijn de bijna honderd jaargangen van het Bulletin van de (K)NOB. Originele bijdragen en kronieken geven met elkaar een afspiegeling van de geschiedenis van een eeuw studie en beheer van onroerende monumenten in Nederland.

Naast de KNOB zijn er thans andere landelijke, en verder talloze regionale en lokale private organisaties actief op het gebied van de onroerende monumenten, ieder met zijn eigen onderwerp. Met elkaar vormen deze organisaties het onontbeerlijke fundament van het draagvlak voor een verantwoorde omgang van de Nederlandse samenleving met dit deel van zijn cultureel erfgoed.

De jubileumtentoonstelling gaat over de veranderingen die het bestand van onroerende monumenten in Nederland gedurende de afgelopen eeuw heeft ondergaan. Aan de hand van voorbeelden, gegroepeerd in negen thema's, worden verschillende aspecten van het wel en wee toegelicht. De volgorde van de voorbeelden is, per thema, die waarin zij aan de orde zijn geweest.

De voorbeelden zijn afkomstig uit publicaties in het Bulletin van de (K)NOB of uit verslagen van bijeenkomsten van de Bond. De voorbeelden zijn in principe zo gekozen dat een voorbeeld een aspect van een thema illustreert, dat er van een voorbeeld oude en nieuwe foto's kunnen worden getoond, dat de voorbeelden in verschillende perioden zijn gebouwd, dat de voorbeelden verschillende typen monumenten tonen en dat de voorbeelden in verschillende delen van het land liggen. Voor de eenheid van de presentatie is besloten alleen zwart-wit foto's te gebruiken.

Restaureren: 'filosofie' en praktijk

De 'filosofie' en de praktijk van het restaureren hebben altijd de bijzondere interesse van de KNOB gehad. De inzet van de Bond voor dit onderwerp is dan ook groot geweest, en dit heeft zijn vruchten afgeworpen.

De KNOB heeft voor Nederland een belangrijke rol gespeeld bij het formuleren van restauratiebeginselen en bij de totstandkoming van een monumentenwet. In verband hiermee pleitte de Bond regelmatig voor de restauratie van monumenten.

Raadhuis van Jisp

Een vroeg voorbeeld was het raadhuis van Jisp. Door artikelen in het Bulletin NOB werd in 1900 de aandacht op dit toen vervallen gebouw uit 1650 gevestigd.⁵ Het gemeentebestuur had zelf al subsidie voor restauratie aangevraagd bij het Rijk, welke aanvraag gehonoreerd werd. De rest van het benodigde bedrag werd gedeeltelijk door de gemeente zelf aangevuld. Het restant werd bijeengebracht door particulieren, door middel van een circulaire waarin gevraagd werd een bijdrage te leveren, met aanbevelingen van de NOB. In 1904 is het raadhuis gerestaureerd.

Al in 1901 publiceerde de NOB een artikel in het Bulletin over het vraagstuk hoe men moest restaureren.⁶ Bij het behandelen van specifieke panden als het raadhuis te Jisp, was dit vraagstuk nog niet aan de orde, en meldde men in het Bulletin de voortgang van de restauratie zonder op de ingreep in te gaan. Dit veranderde in de jaren die volgden, toen restauratiefilosofie steeds meer aan bod kwam. Een keerpunt kwam in 1910, toen de NOB voor het formuleren van gedragslijnen de *Commissie ter voorbereiding van het vaststellen van de Grondbeginselen* instelde. Directe aanleiding was een felle discussie die was uitgebroken over de plannen van de restauratie van kasteel Doorwerth.⁷

Kasteel Doorwerth (Afb. 1 en 2)

De NOB had al in 1901 gewaarschuwd dat het kasteel onvoldoende onderhouden werd.⁸ In 1908 drong de Bond vergeefs aan op middelen tot behoud.⁹ De NOB berichtte in 1909 dat de vereniging 'De Doorwerth' het kasteel wilde kopen om het van de ondergang te redden.¹⁰ Dit lukte in 1910. De nieuwe eigenaar wilde het kasteel herstellen en er een museum van maken. Aanvraag voor subsidie van het Rijk werd in principe toegekend; de overheid wilde onder voorbehoud 50% van de restauratie voor zijn rekening nemen.

De vereniging diende plannen in bij de Minister van Binnenlandse Zaken, die het voorstel doorschoof naar zijn twee adviseurs, P.J.H. Cuypers en V. de Stuers. Deze hadden een aantal wijzigingen voorgesteld waar de architect van de vereniging, Jos. Cuypers, grotendeels mee instemde, op één punt na. Het ging om de in later tijden aangebouwde vestibule met portaal tegen de middelste vleugel en de gang tegen de zuidelijke vleugel. De adviseurs wilden deze afbreken, terwijl J. Cuypers de aanbouwen wilde behouden.

Jan Kalf, lid van de vereniging 'De Doorwerth', pleitte tijdens een vergadering van de vereniging voor het instellen van een commissie, die de kwestie mede door onderzoek van het kasteel zelf zou uitzoeken en met een advies zou komen.¹¹ De vereniging stemde in en een commissie werd samengesteld uit drie leden, t.w. de heren J.A. Frederiks, C.H. Peters en J. Kalf. Uit het rapport van deze commissie blijkt, dat de eerste twee heren uit esthetische overwegingen instemden met de afbraak van de aanbouwen, terwijl de laatste, Jan Kalf, uit historische overwegingen pleitte voor het behoud van deze aanbouwen.¹² De commissie kwam tot een compro-

Afb. 1. Kasteel Doorwerth vóór de restauratie van 1914. Het portaal in het midden en de gang rechts daarvan zijn nog intact. (Foto RDMZ)

Afb. 2. Kasteel Doorwerth in 1986. Het kasteel is volledig herbouwd. De restauratie, waarmee men in 1946 was begonnen, is dan drie jaar voltooid. (Foto RDMZ)

mis; het kasteel zou worden teruggebracht naar de toestand die het rond 1700 had gekregen.

De NOB publiceerde de verschillende standpunten. Het bestuur van de Bond schreef de vereniging 'De Doorwerth', dat zij zelf geen positie innam, waarbij wel werd opgemerkt dat er ten allerstrengste tegen gewaakt moest worden, dat het kasteel gebracht werd in een toestand, waarin het nooit geweest was.¹³

In een vergadering van 13 mei 1911 besloot de vereniging 'De Doorwerth' een voorstel van Kalf aan te nemen, waarin gepleit werd voor het behoud van het portaal van vóór 1700 en van de gang. De Stuers en P. Cuypers bleven bij de Minister echter pleiten voor de sloop van beide aanbouwen.

Op 25 maart 1912 had de Minister blijkbaar genoeg van de

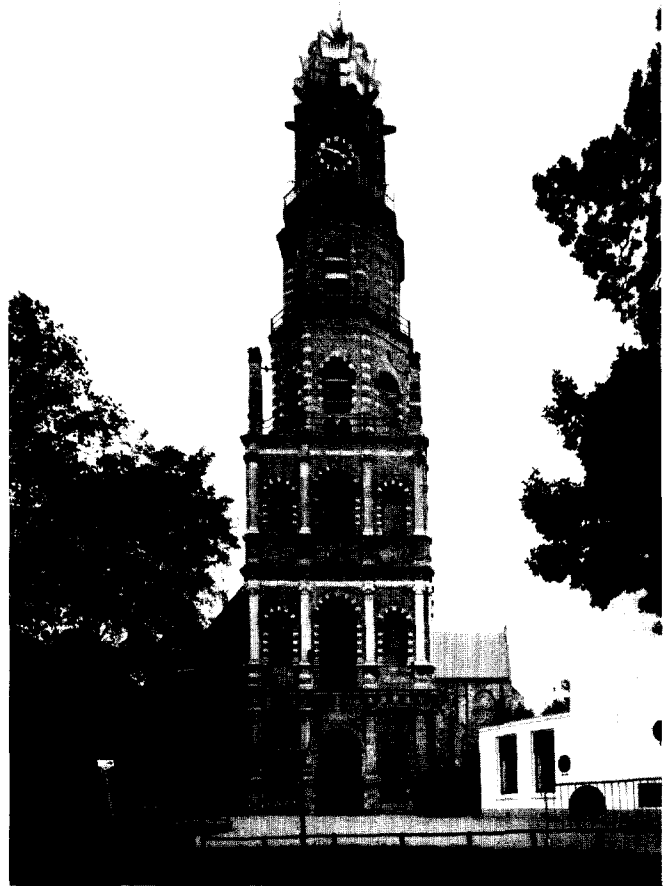
discussie. Hij schreef een brief aan vereniging 'De Doorwerth', waarin hij meldde, dat de restauratie van het kasteel alleen voor subsidie in aanmerking kwam, als werd vastgehouden aan het plan De Stuers-Cuypers. De vereniging legde zich bij deze beslissing neer; de gang en het portaal zouden gesloopt worden.

De *Grondbeginselen voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* kwamen uiteindelijk in 1917 uit.¹⁴ 'Behouden gaat voor vernieuwen' was het hoofdbeginsel, wat betekende dat bij een restauratie de historisch gegroeide toestand gerespecteerd moest worden, en men niet terug diende te gaan naar een vroegere toestand. P.J.H. Cuypers en V. de Stuers, die ook in de commissie tot vaststelling van de beginselen zaten, tekenden aan dat zij, kort gezegd, niet achter dit principe konden staan.

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog kwam het kasteel onder vuur te liggen, en het werd op 23 april 1945 opgeblazen. Na de oorlog wilde men De Doorwerth weer opbouwen. De schoonheid en de gebruikswaarde stonden daarbij voorop. Het resultaat was een totale reconstructie, inclusief de gang en het gehele portaal.

Afb. 3. Toren van de N.H. Nicolaaskerk te IJsselstein in 1911, na de brand waarbij de 17de eeuwse houten top verloren ging. (Foto RDMZ)

Afb. 4. Toren van de N.H. Nicolaaskerk te IJsselstein in 1984, met de torenbekroning in de stijl van de Amsterdamse School naar ontwerp van architect M. de Klerk. (Foto RDMZ)

De toren van de N.H. Nicolaaskerk te IJsselstein (Afb. 3 en 4)

In 1911 brandde in IJsselstein de Nicolaaskerk en een gedeelte van de toren uit. Het Bulletin wijdde in 1922 een artikel aan de geschiedenis van deze middeleeuwse kerk en de toren uit de Renaissance.¹⁵ Het doel van het stuk was, de plaats te bepalen, die de toren in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst innam. Het ontwerp werd toegeschreven aan Alexander Pasqualini, met als jaar van voltooiing 1535. In 1962 werd dit stuk uit 1922 in het artikel 'De strenge renaissancestijl in de Nederlanden'¹⁶ aangehaald; het werd baanbrekend genoemd. De brand van 1911 en de op handen zijnde restauratie noemde de schrijver van het artikel uit 1922 wel, maar op de manier van restaureren ging hij niet in. Ook in de jaargangen uit de periode van de spraakmakende restauratie werd in het tijdschrift geen melding van dit werk gemaakt.

M. de Klerk was de restauratie-architect; hij stond in nauw contact met Jan Kalf, de motor achter de Grondbeginselen van 1917.¹⁷ Het resultaat was dat de toren een bekroning in

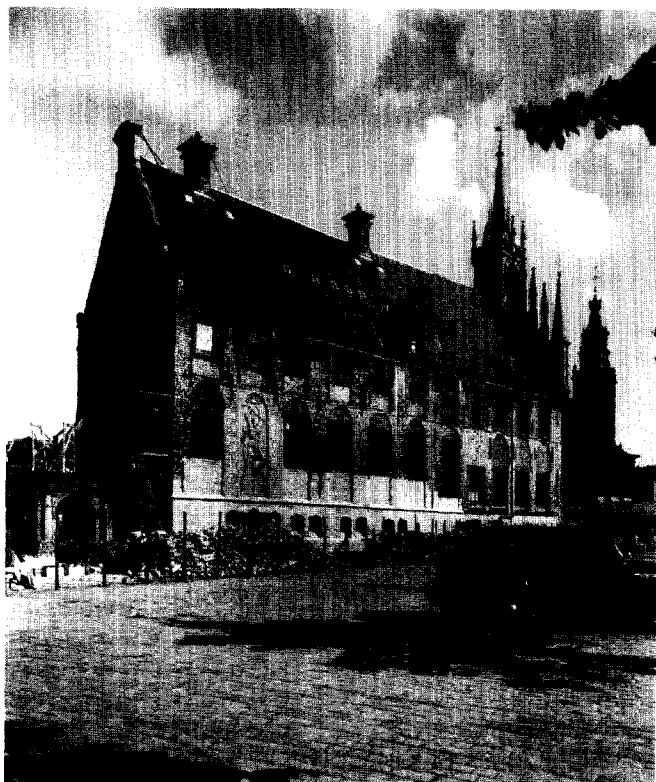
de stijl van de Amsterdamsche School kreeg waarmee, overeenkomstig de Grondbeginselen, werd aangegeven dat deze top uit een andere periode dateerde dan de eeuwen oudere romp.

Raadhuis van Schoonhoven

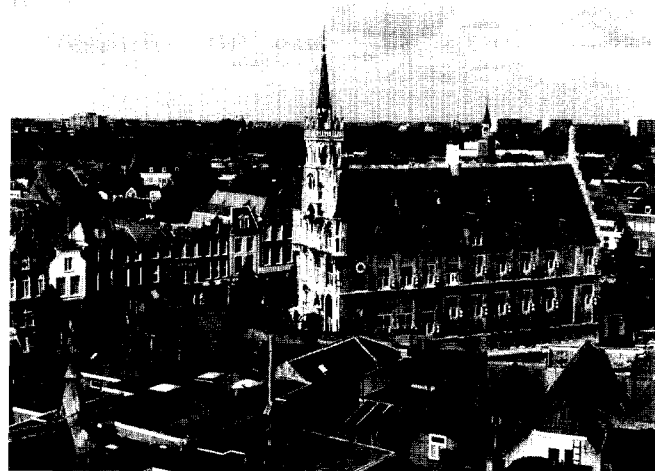
Bij de discussie over de restauratie van het raadhuis van Schoonhoven tussen 1925 en 1928, fungeerde de NOB als berichtgever door middel van de daarvoor bestemde rubriek. In de rubriek 'Samenvattingen van berichten' hield de Bond de lezer op de hoogte van de ontwikkelingen. De NOB mengde zich niet in de discussie, die, kort gezegd, ging tussen de Kalf-richting en de Cuypers-richting. Uiteindelijk is het raadhuis zodanig gerestaureerd, dat de gereconstrueerde delen duidelijk als nieuw te onderscheiden waren.

Stadhuis van Gouda (Afb. 5 en 6)

De KNOB bemoeide zich wel met plannen voor de restauratie van het stadhuis van Gouda. Begin 1949 protesteerde de Bond tegen het voornemen de renaissance ramen te vervangen door fantasie-gotische.¹⁸ In een briefwisseling met de Minister van O.K.&W., gepubliceerd in het Bulletin KNOB, refereerde de Bond aan de Grondbeginselen van 1917. Ook

Afb. 5. Stadhuis van Gouda in 1949. De noord-westgevel tijdens de restauratie waarbij de renaissance ramen door fantasie-gotische kruiskozijnen werden vervangen. (Foto RDMZ)

Afb. 6. Stadhuis van Gouda in 1984. De reconstructie van de ramen is goed zichtbaar. (Foto RDMZ)

met de reconstructie van een trapgevel aan de achtergevel, was men het niet eens. De minister rechtvaardigde de geplande reconstructie met het argument, dat het stadhuis als schoolvoorbeeld van een gotisch gebouw fungeerde. Hiertegenover stelde de KNOB dat als voorbeeld de meest onaangetaste exemplaren zouden moeten gelden, namelijk de gotische stadhuizen van Veere, Tholen, Culemborg en Kampen. De inzet van de Bond hielp in dit geval niet. De reconstructie in gotische trant werd een feit.

Paleis Het Loo te Apeldoorn (Afb. 7 en 8)

Het bleef een tijd rustig rond de verschillende meningen omtrent uitgangspunten van restauratie. Discussies laaiden echter weer hoog op rond 1976, toen de voorbereidingen van de restauratie van paleis Het Loo in volle gang waren. De

Afb. 7. Paleis Het Loo in 1910. De voorzijde vlak na de uitbreiding van het paleis. (Foto RDMZ)

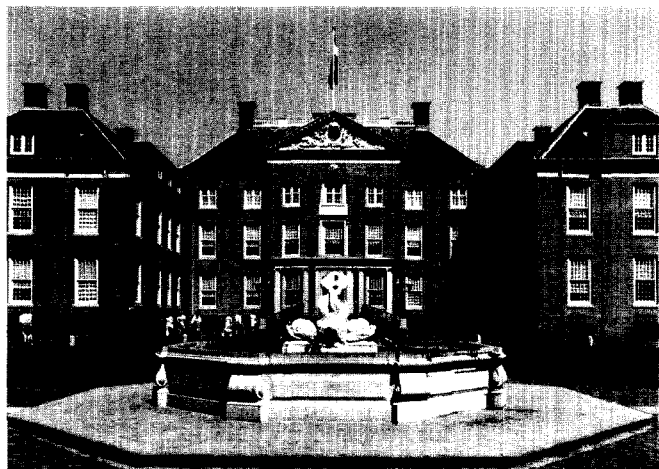
KNOB publiceerde de verschillende meningen in het Bulletin, en fungeerde hiermee wederom als forum en tegelijkertijd als verspreider van kennis op dit gebied.¹⁹

Het restauratieplan van architect J.B. van Asbeck was ingrijpend; het paleis en de tuinen moesten terug naar de toestand van rond 1700. Het paleis, oorspronkelijk uit 1685, was sindsdien enkele malen vergroot. De laatste grote uitbreiding had plaats gevonden tussen 1910 en 1914 toen een extra verdieping en een grote balzaal in één van de vleugels werden aangebouwd. Deze laatste aanbouwen moesten verwijderd worden.

De redenen voor reconstructie waren, dat Het Loo na de restauratie dienst ging doen als Oranje-museum. De aanwezige oppervlakte was te groot voor de nieuwe functie. Bovendien zou de verandering van een privé naar een publiek gebouw een grote aanpassing met zich mee brengen: versterking van de vloeren en het aanbrengen van veel installaties. Door reconstructie van de formele tuin – van het aanwezige landschapspark uit het begin van de 19de eeuw naar de stijl-tuin van 1700 – zouden paleis en tuin een eenheid vormen.

Tegenstanders wezen erop, dat huis en park thans al een eenheid vormden. Bij reconstructie zou een groot deel van de geschiedenis van Het Loo worden verwijderd; de toevoegingen na 1700 maakten hier immers onderdeel van uit. Bovendien was de inrichting van de laatste bewoner, koningin Wilhelmina, nog authentiek. Bij de restauratie zou dit groten-deels verdwijnen. Ook tegen de reconstructie van de tuin bestonden vele bezwaren. Het landschapspark was nog in oorspronkelijke staat. Het belangrijkste deel zou worden weggeruimd voor een tuin, waarvan een gehele reconstructie maar gedeeltelijk mogelijk zou zijn. De meeste oorspronkelijke beelden van de formele tuin waren allang vernietigd, zodat een incompleet beeld zou ontstaan.

Het voert te ver hier alle plannen en argumenten te behandelen.²⁰ Uiteindelijk is het plan-Van Asbeck gerealiseerd, en

Afb. 8. Paleis Het Loo in 1986. De plannen van architect J.B. van Asbeck zijn doorggegaan; het paleis is gereconstrueerd naar de situatie van rond 1700. De extra verdieping is verdwenen, het pleisterwerk is verwijderd en de vensters zijn gereconstrueerd. (Foto RDMZ)

zijn tuin en paleis teruggebracht naar een toestand van rond 1700. De werkzaamheden begonnen eind 1977.

De restauratie-discussie ging door; niet over Het Loo in het bijzonder, maar over de algemene uitgangspunten van restaureren. In 1978 organiseerde de KNOB samen met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici (VNK) een studiebijeenkomst over de problematiek van de monumentenrestauratie. Ter voorbereiding publiceerde de KNOB diverse standpunten in deze problematiek.²¹

Vijf Kerken Restauratieplan te Utrecht (Afb. 9 en 10)

Verschillende restauraties bleven de aandacht vragen, soms door middel van een beschrijving, soms in de vorm van een kritische evaluatie. Zo trad het Bulletin in 1987 wederom naar voren als forum met de publikatie van het artikel van W.F. Denslagen, die met zijn artikel "De 'flexibele' restauratie van de Nicolaaskerk te Utrecht" de restauratie-verantwoording in Nederland wilde bevorderen.²² In een voorwoord schreef de toenmalige directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, over het voornemen, om regelmatig over voltooide restauraties te berichten. Het doel was om van de ingrepen te leren.

De Nicolaaskerk werd tussen 1968 en 1978 gerestaureerd. Denslagens kritiek was, dat de kerk door deze restauratie in veel opzichten doelbewust veranderd was. Belangrijke perioden uit de geschiedenis van het gebouw waren niet genoeg tot hun recht gekomen. De architect van de restauratie, T. van Hoogevest, zou flexibel met verschillende restauratie-uitgangspunten zijn omgegaan. Zo werkte hij de ene keer vanuit een historiserend gezichtspunt, dan weer vanuit een reconstructie-visie, en soms uit een educatief oogpunt.

Een voorbeeld van reconstructie was het verwijderen van de bepleistering van het exterieur. Denslagen wijst op een artikel dat al in 1934 in het Bulletin NOB was verschenen, waarin E.H. ter Kuile waarschuwt voor het vaak al te gemakkelijk verwijderen van pleisterlagen.²³ Een portaalje aan de zuidgevel moest verdwijnen omdat het aansluitende muurwerk van de zuidgevel in schoonwerk werd uitgevoerd en de bepleistering van het aanbouwje daarbij niet zou passen.

Een vervolg op deze evaluatie verscheen in 1991 met een artikel van J. Michels over de vijf Utrechtse binnenstadskerken.²⁴ Tussen 1968 en 1988 werden onder leiding van de architect T. van Hoogevest de Jacobikerk, Nicolaaskerk, Janskerk, Buurkerk en de Dom gerestaureerd. De auteur, schreef: 'De gedachte dat het verzorgen van monumenten voor een belangrijk deel bestaat uit het verhogen van de kunstwaarde van het gebouw staat ook bij recente restauraties nog steeds op de voorgrond.'²⁵ Als een voorbeeld werd de Dom genoemd, waar een langs de gehele dakrand lopende balustrade in gotische stijl was teruggebracht. Het motief van de architect was het ongedaan maken van een bijna drie eeuwen durende architectuur-onthuistering. Een ander voorbeeld was het interieur van de Janskerk, waar zes in de 17de eeuw gesloopte Romaanse pijlers werden gereconstrueerd, om de zwakke constructie van de kerk te verbeteren.

Afb. 9. Nicolaaskerk te Utrecht rond 1965. De bepleisterde zuidgevel met het aangebouwd portaalje. (Foto RDMZ)

Fort Bourtange

Toen er plannen ontstonden het fort Bourtange te reconstrueren, publiceerde het Bulletin een artikel over de geschiedenis van deze vesting.²⁶ De bouw van het fort begon in 1580, in de 17de- en de 18de-eeuw is de vesting uitgebreid. In 1851 verloor het fort zijn militaire functie. Verscheidene gebouwen waren toen al verkocht aan particulieren, de overige gronden en panden werden halverwege de 19de-eeuw eveneens verkocht. De kopers begonnen meteen met de sloop van een deel van de wallen en het dempen van de grachten. Vele gebouwen werden gesloopt. De stedenbouwkundige structuur, de gebastioneerde vijfhoek, bleef echter nagenoeg geheel bewaard.

In de loop van de 20ste eeuw nam het inwonertal aanmerkelijk af. Dit was aanleiding voor het gemeentebestuur om met de bevordering van het toerisme een nieuwe bron van welvaart voor deze plaats te creëren door restauratie en reconstructie van de wallen en grachten. Bovendien wilde het gemeente-bestuur nieuwe, aangepaste bebouwing op de oorspronkelijke plaatsen neerzetten, om zo de intimiteit en het stedenbouwkundig patroon van de vroegere legerkern te versterken.

De (K)NOB heeft wat betreft restauratiefilosofie en -praktijk de afgelopen eeuw een belangrijke bijdrage geleverd aan de monumentenzorg in Nederland. De lijst van activiteiten op dit gebied is langer, en de genoemde aspecten zijn meeromvattend dan hier kan worden beschreven.

De Bond fungeerde als verspreider van kennis en informatie over dit thema. Daarbij is de KNOB herhaaldelijk opgetreden als forum. Visies en uitgangspunten zijn de hele eeuw via de KNOB te volgen geweest. Vele publikaties en themadagen over restauratietechnieken hebben de kennis op dit gebied verspreid. De Grondbeginselen van 1917 vormen een algemeen aanvaard uitgangspunt, zij zijn steeds heroverwogen, en ze zijn nog steeds actueel bij het restauratievraagstuk. Deze uitgangspunten en de discussie rond de restauratie van het kasteel Doorwerth hebben aanzienlijk bijgedragen tot de instelling van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1918.

Functieverandering

De Bond heeft er regelmatig voor gepleit een monument dat gesloopt dreigt te worden, een andere functie te geven om zo het betreffende pand te redden.

Het Pesthuis in Amsterdam

Een voorbeeld hiervan is het in 1578 gebouwde Pesthuis, ook wel Buiten-Gasthuis geheten, in Amsterdam. Het huis was al twee keer van functie veranderd, een keer in de tweede helft van de 17de eeuw, toen de pest niet meer epidemisch voorkwam en het gebouw voor opvang van krankzinnigen gebruikt werd.²⁷ De zieken werden in 1893 overgebracht naar het Wilhelminagasthuis. Het pand stond daarna leeg, maar kreeg voor de tweede keer een andere functie in 1905, toen het in gebruik genomen werd als tehuis voor daklozen. B&W van Amsterdam wilde het slopen om plaats te maken voor

Afb. 10. Nicolaaskerk te Utrecht in 1981. De zuidgevel is ontleisterd en het portaalje is verwijderd. (Foto RDMZ)

Afb. 11. Landhuis Beeckesteyn te Velsen in 1958, toen het onbewoond en zwaar vervallen was. Het huis en de bijgebouwen dreigden te worden afgebroken. (Foto RDMZ)

uitbreiding van het Wilhelminagasthuis. Protesten weerhiel den het gemeentebestuur van de plannen. Ook de Bond tekende meerdere malen protest aan en meldde haar leden in het Bulletin NOB dat de kans bestond, dat het pand de functie van historisch museum zou krijgen. Toch is het gebouw uiteindelijk in 1937 gesloopt.

Buitenplaatsen (Afb. 11 en 12)

De aandacht voor functieverandering blijft. Zo zette de Bond zich in voor het behoud van *landhuis Beeckesteyn te Velsen*. Al in de middeleeuwen stond er een versterkt huis. In de 17de-eeuw kwam hier een hofstede voor in de plaats, die in de loop van de 17de en in de 18de eeuw werd verbouwd tot een representatief buiten.

In 1952 verkocht de laatste bewoonster het aan de gemeente Velsen. De buitenplaats raakte in verval. In 1954 steunde de KNOB de actie van de Bond Heemschut voor het behoud van Beeckesteyn²⁸ en in 1959 publiceerde de KNOB twee artikelen, waarin de buitenplaats beschreven wordt en waarin opties worden genoemd voor een nieuwe bestemming.²⁹ Men denkt aan een streekmuseum voor Velsen en omstreken, aan een museum van de Nederlandse buitenplaats, of van tuinen en parken in het algemeen. De inzet van de Bond had succes; eind jaren zestig is de buitenplaats gerestaureerd en opengesteld voor publiek. Verschillende stijlkamers en expositieruimtes zijn in het hoofdgebouw te bezichtigen. In de bijgebouwen is een restaurant gevestigd en er is een trouwzaal die ook verhuurd wordt voor feesten en partijen. De tuin is opgeknapt, is nu een openbaar park en wordt gereconstrueerd naar het 18de eeuwse ontwerp.

De buitenplaatsen vormen één van de vele categorieën waarvoor de KNOB zich inzet. In 1969 richtte de Bond de *Commissie voor historische buitenplaatsen* op, met als taak

Afb. 12. Landhuis Beeckesteyn te Velsen in 1998. Het huis en de tuin zijn opgeknapt en hebben nieuwe functies gekregen. (Foto RDMZ)

het adviseren van en het attenderen op het instandhouden van de gebouwen en het herstel van de oude tuinaanleg.³⁰ In 1973 stuurde de KNOB een rapport over de noodzaak tot het beschermen en veiligstellen van historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land naar de Staatssecretaris van CRM.³¹ De overheid bracht in 1984 de historische buitenplaatsen onder de voorlopige bescherming van de Monumentenwet.

Westerkerk te Leeuwarden (Afb. 13 en 14)

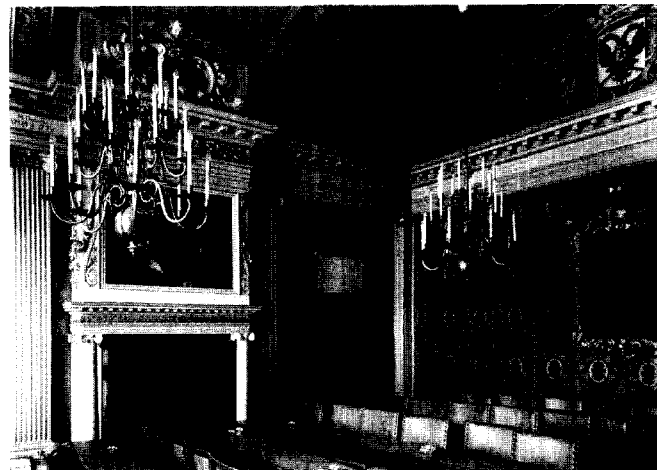
De Bond trad wederom op als forum toen tijdens een in 1991 door de Bond georganiseerd symposium onder meer aandacht aan de grenzen van herbestemming werd besteed. Tijdens dit symposium, waarin de afstand tussen de gewilde en de daadwerkelijke connectie van bouwhistorisch onderzoek, restauratiepraktijk en monumentenbeleid centraal stond, ging een van de lezingen in op de functieverandering van de Westerkerk te Leeuwarden.³² De voordracht werd gepubliceerd in het Bulletin KNOB.³³

De kerk dateert uit 1510, toen de Grouwe Bagijnen een eenbeukige kapel bouwden. Al vanaf 1580 veranderde het gebouw verschillende keren van functie; het is achtereenvolgens pakhuis, timmerhuis, brouwerij, tuchthuis en schouwburg geweest. Toen het in 1639 tot gereformeerde kerk verbouwd werd, kreeg het gebouw de naam Westerkerk.

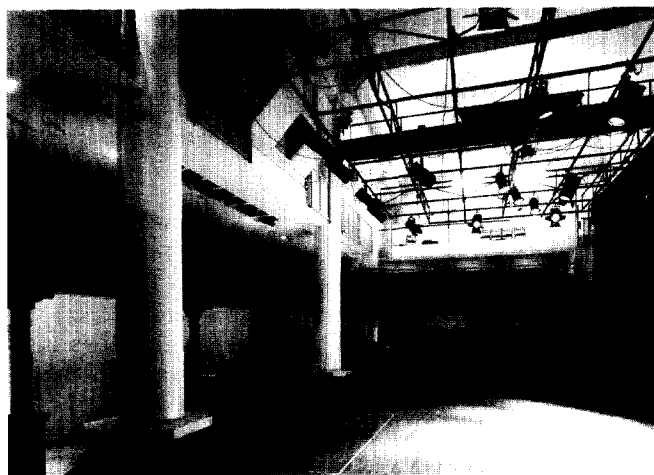
Door de eeuwen heen werd de kerk uitgebreid en verbouwd, totdat zij rond 1980 haar functie verloor. Vervolgens stond het gebouw leeg en viel het ten prooi aan verval en vernieling. De kerkvoogdij vroeg een sloopvergunning aan, die werd geweigerd. Intussen was de aandacht op de kerk gevestigd. Het gebouw werd gerestaureerd en doet nu dienst als theater, café en expositieruimte. De gemeente is de nieuwe eigenaar. Hoewel dit gebouw voor vele doeleinden is gebruikt en vaak is verbouwd, werd besproken of bij de laatste herbestemming de grens niet was bereikt, nu van de verschillende voorgaande fasen weinig meer zichtbaar was en de waarde als monument hiermee was teruggelopen.

Afb. 13. Westerkerk te Leeuwarden in 1987, toen het gebouw leeg stond. (Foto RDMZ)

Afb. 15. Rijnlandshuis te Leiden in 1977. Grote zaal met goudleren behang. (Foto RDMZ)

Afb. 14. Westerkerk te Leeuwarden in de huidige situatie. Van de voorgaande bouwfases is binnen weinig meer zichtbaar. (Foto RDMZ)

Interieur

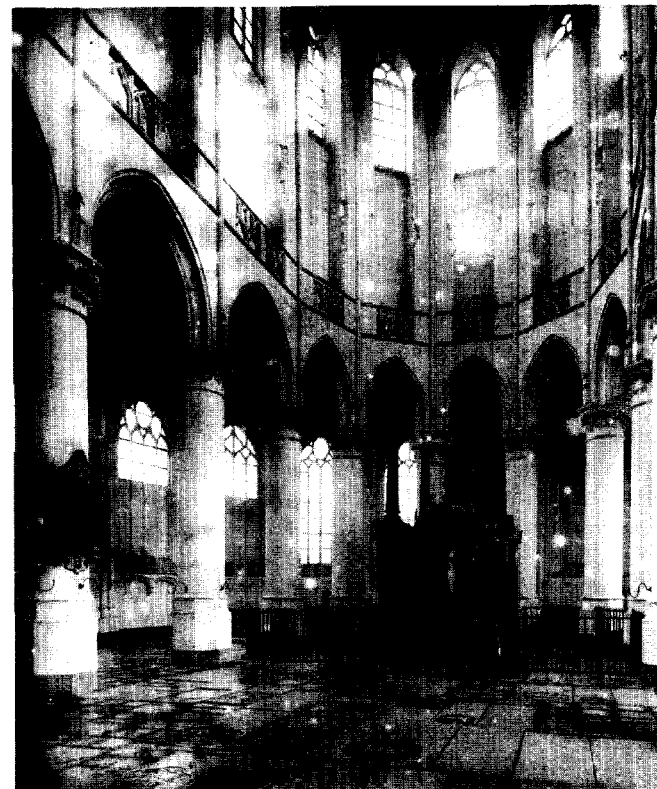
Beschrijvingen van interieurs en beschouwingen en restauratie-discussies over het behoud van interieurs zijn de afgelopen honderd jaar binnen de KNOB de revue gepasseerd.

Behang (Afb. 15)

Al in het eerste Bulletin van de NOB wordt melding gemaakt van de verkoop van beschilderd behang, vervaardigd door Aert Schouman, uit een huis in Dordrecht, voor het bedrag van f 13,10. Men schrijft: 'Het pleit zeker niet voor den kunstzin van den koper van het huis, dat hij voor dit betrekkelijk gering bedrag de goed geconserveerde zaal geheel laat ontta-

kelen.'³⁴ Van de beschilderingen zijn tijdig foto's gemaakt.

In 1943 verscheen een beschrijving over goudleer behang.³⁵ Van dit materiaal, waarmee vele rijke interieurs in de 17de- en 18de-eeuw bekleed werden, was anno 1943 zeer weinig overgebleven. Een van de bewaard gebleven voorbeelden

Afb. 16. Nieuwe Kerk te Delft in 1922. Het koor gezien naar het oosten. Het interieur van de kerk is nog bepleisterd. (Foto RDMZ)

hiervan was de wandbekleding van de rechtszaal van het *Ge-meenlandshuis van Rijnland of Rijnlandshuis in Leiden*.

Omdat literatuur over dit onderwerp schaars was, werd in het artikel een uiteenzetting gegeven over de goudleerindustrie en de toegepaste techniek. Aan de hand van verschillende be-waard gebleven rekeningen probeerde men de herkomst en de datum van vervaardiging van het Leidse behang te achter-halen. Het onderzoek naar de 17de- en 18de-eeuwse rekenin-gen was toen voor dit doel nog niet grondig genoeg. Pas in 1946, toen de betreffende rekening was gevonden, werd in een naschrift het jaar van de vervaardiging gemeld: 1776.³⁶ De herkomst van het behang kon men niet achterhalen, maar men was van mening dat de plaats van fabricage in Neder-land ligt.

Historische afwerking kerkinterieurs (Afb. 16 en 17)

Met artikelen in 1934 en in 1956 over de oorspronkelijke af-werking van muren in middeleeuwse kerkgebouwen vestigde het Bulletin de aandacht op historisch materiaal in kerkinteri-eurs.³⁷ In de artikelen werd aan de hand van rekeningen uit de tijd van de bouw, oude afbeeldingen en bouwhistorisch onderzoek aangetoond dat de meeste kerken in Nederland

Afb. 17. *Nieuwe Kerk te Delft in 1978, naar het oosten. Het interieur van de kerk is tijdens de restauratie van 1923 ontleisterd, in de veronderstelling dat oorspronkelijk de baksteen in het zicht was.* (Foto RDMZ)

oorspronkelijk gepleisterd en geverfd zijn geweest. Dit pleis-terwerk werd regelmatig bij restauraties verwijderd in de ver-onderstelling dat de onderliggende baksteen het 'eerlijke', oorspronkelijke materiaal was. Als voorbeeld hiervan werden onder meer de *Nieuwe Kerk in Delft*, de *Grote- of OLV Kerk in Breda* en die in *Dordrecht* genoemd.

In beide artikelen werd gepleit voor meer onderzoek naar pleister en schilderijen, zowel in archieven als in de kerken zelf. Dit zou bij toekomstige restauraties moeten leiden tot het behoud van pleister in middeleeuwse kerkgebouwen.

Kasteel Amerongen

Naast regelmatige actieve deelname aan de strijd voor het be-houd van monumentale panden, meldde de Bond ook de re-sultaten van het werk van andere instanties. Zo deelde de KNOB in 1977 mee verheugd te zijn over het behoud van kasteel Amerongen, dat door de Utrechtse Kastelen Stichting was aangekocht.³⁸ De Bond was er in het bijzonder mee inge-nomen, dat de stichting ook de hele inboedel had aangekocht.

Sint Servaaskerk te Maastricht (Afb. 18 en 19)

Begin jaren tachtig verschenen er in het Bulletin enkele kriti-sche artikelen over de toen ophanden zijnde restauratie van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Vooral het interieur van de kerk kwam hierbij aan bod. Een artikel uit 1981 gaf een be-schrijving van dit interieur, dat in de tweede helft van de 19de eeuw door P.J.H. Cuypers was opgeknapt en ingericht volgens een door de architect opgezet decoratieschema.³⁹ Het interieur vormde anno 1981 een van de weinig overgebleven voorbeelden van zo'n schema. Het restauratieplan hield daar-entegen een gedeeltelijke reconstructie van middeleeuwse de-coratie en gedeeltelijk behoud van Cuypers' opzet in. De his-torische waarde van het nog intact zijnde, authentieke 19de eeuwse werk van Cuypers zou hierbij in het geding komen.

In 1984 wijdde de redactie van het Bulletin KNOB een themanummer aan de restauratieplannen van de Sint Servaas-kerk. Men liet deskundigen aan het woord die de overtuiging hadden, dat niet alsnog te creëren ideeën, maar alleen aanwe-zige waarden bij een restauratie beschermd moesten wor-den.⁴⁰ De bedoeling was een tegenwicht te vormen tegen de restauratiebeginselen gebruikt in de Maastrichtse rapporten. Zo werd bijvoorbeeld geageerd tegen de in deze rapporten beschreven visie, dat de moderne liturgie niet te combineren zou zijn met de bestaande inrichting en decoratie.⁴¹ Uiteinde-lijk is het Maastrichtse restauratieplan Van Hoogevest-Satijn tussen 1981 en 1992 toch grotendeels doorgevoerd. Alleen een klein onderdeel van het exterieur, te weten het 19de eeuwse Bergportaal, is uit pragmatische overwegingen be-houden gebleven.⁴²

Omgeving monument

Het besef van de waarde van de omgeving van monumenten groeide gedurende de 20ste eeuw gestaag. Door stedenbouw-

Afb. 18. St. Servaaskerk te Maastricht in 1955. Het interieur toen het nog was ingericht naar ontwerp van architect P.J.H. Cuypers. (Foto RDMZ)

Afb. 19. St. Servaaskerk te Maastricht in 1992. Bij de restauratie, die tussen 1981 en 1992 plaatsvond, zijn in de kerk de schilderingen en de inrichting van Cuypers vervangen door een gedeeltelijke reconstructie van de middeleeuwse situatie. (Foto RDMZ)

kundige veranderingen dreigden steeds meer monumenten hun context te verliezen. De Bond kaartte deze problematiek aan en besteedde er in het Bulletin aandacht aan.

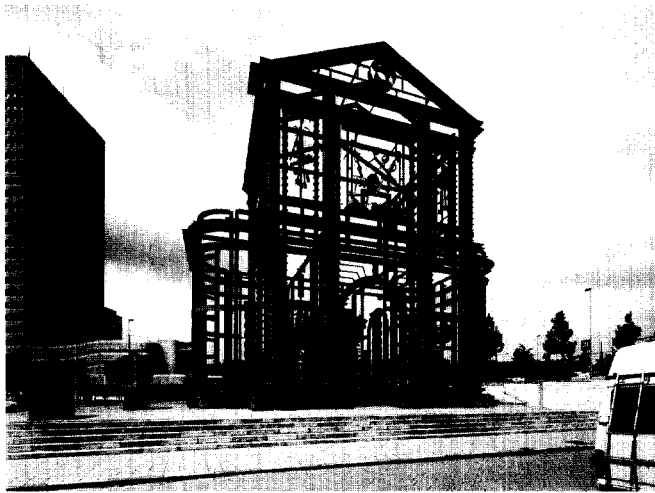
Delftse Poort te Rotterdam (Afb. 20 en 21)

Zo meldde de NOB in 1937 plannen van de gemeente Rotterdam om het Hofplein te herinrichten. Hierbij zou de Delftse Poort zestig meter worden verplaatst en vóór de Delftse Vaart komen te staan. Het Bulletin meldde: 'De Nieuwe plaats is op zichzelf niet slecht gekozen, doch de verdwijning van omgevend water zal het aspect schaden'.⁴³ In 1938 werd hieraan toegevoegd: '(...) dat dit ter beheersing van een grote ruimte geconcipeerde bouwwerk in de nieuwe omgeving, ingeklemd als het daar zal zijn, nooit zóó zal kunnen spreken als vroeger'.⁴⁴ Niettemin verdiende het behoud van het gebouw zelf onder deze omstandigheden van herinrichting de instemming van de Bond.

In 1939 werd er een artikel gewijd aan de architect van de Delftse Poort, Pieter de Swart.⁴⁵ Hierin komt de bouwge-

Afb. 20. Delftse Poort te Rotterdam op de oorspronkelijke plaats. (Foto RDMZ z.j.)

Afb. 21. Delftse Poort te Rotterdam in 1998. Geabstraheerde, stalen versie door C. Kraat. (Foto P. van Galen RDMZ)

schiedenis van de poort aan bod, waaruit blijkt, dat er ten tijde van het ontwerp, in de 18de eeuw, al onenigheid was over de plaatsing van het bouwwerk. De uiteindelijk gekozen plek is die, waar de architect het zelf graag wilde hebben. De Swart wilde een centrale plek, die van ver buiten de stad goed te zien zou zijn en waarbij rekening werd gehouden met de meest bruikbare rijweg. Ook zou de poort op enige hoogte moeten worden gebouwd. De vroedschap wilde de poort in de as van de Schie en de westkade van de Delftse Vaart hebben. De Swart was tegen, omdat dan een '(...) hybridisch tusschending tusschen een land- en waterpoort (zou) ontstaan'.⁴⁶

Ter gelegenheid van de viering van vijftig jaar Wederopbouw werd in 1995 een geabstraheerde versie van de poort

Afb. 22. Sint Anna ter Muiden in 1949. Het dorpsplein vlak voor de restauratie van het dorpscentum, die tussen 1949 en 1952 plaatsvond. (Foto RDMZ)

vlakbij de oorspronkelijke plek neergezet. Daarbij ging het idee van De Swart uiteindelijk toch verloren. Als functieloos object valt de poort nu onder de categorieën van beeldende kunst of van follies.

Sint Anna ter Muiden (Afb. 22 en 23)

Sint Anna ter Muiden was het eerste dorp of stadje dat voorkwam op de lijst van beschermde stads- en dorpsgezichten. In 1956 werd door de architecten E.A. Canneman en J. Stapper het gerestaureerde dorpsplein van deze plaats in het Bulletin KNOB beschreven.⁴⁷ Het herstel was in die tijd uniek. In plaats van de tot dan toe gebruikelijke methode, een individueel gebouw te restaureren, werd hier de hele dorpskern meegenomen. Het Rijk subsidieerde het geheel. De architecten beschouwden deze ingreep als een eenvoudige restauratie. Zij wilden hiermee een voorbeeld stellen hoe andere vervallen dorpsbeelden hersteld zouden kunnen worden.

Zaanse Schans

In 1967 meldde de KNOB dat in de Zaanstreek van de panden, opgenomen in de *Voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst* uit 1921, meer dan 50% waren verdwenen in een tijdsbestek van twintig jaar.⁴⁸ In principe voelde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg niets voor verplaatsing van monumenten, omdat elk pand verbonden was aan de eigen plaats en omgeving.

Men maakte in dit geval echter een uitzondering, omdat het onmogelijk was de panden op de oorspronkelijke plaats te behouden. Verschillende Zaanse houten huizen werden daarom overgebracht naar het openluchtmuseum de Zaanse Schans. In 1967 verscheen er tevens een artikel waarin deze huizen werden beschreven.⁴⁹

Afb. 23. Sint Anna ter Muiden in 1953. Het dorpsplein na de restauratie. (Foto RDMZ)

Afb. 24. Schieleshuis te Rotterdam, achterzijde, voor het bombardement op Rotterdam in mei 1940. In deze oude situatie hebben huis en omgeving dezelfde schaal, wat ten goede komt aan de harmonie van het geheel. (Foto RDMZ)

Schieleshuis te Rotterdam (Afb. 24 en 25)

Met het thema 'Holland op zijn hoogst' besteedde KNOB in 1992 een studiedag aan het ontbreken van harmonie tussen oud- en laagbouw, en nieuw- en hoogbouw.⁵⁰ Aan de orde kwam de vraag of de zorgvuldig opgebouwde culturele laagdeheid van stedelijk gebied en landschap, een geordende culturele context voor zowel nieuwe als oude architectuur, prijs werd gegeven aan de meest biedende. Het Schieleshuis te Rotterdam, dat ingeklemd staat tussen hoge kantoor en -woontorens, is hier een duidelijk voorbeeld van.

Ingrepen in de oude stad

Modernisering en stadsuitbreidingen in de 20ste eeuw hadden vaak negatieve gevolgen voor de (omgeving van) monumenten en voor stadsgezichten. De KNOB signaleerde deze effecten en trachtte regelmatig gemeentebesturen van plannen die daartoe dreigden te leiden te weerhouden. Ook besteedde de Bond hier aandacht aan door middel van beschrijvende artikelen in het Bulletin, waarin een beeld werd geschetst van veranderingen in en van oude steden gedurende de afgelopen eeuwen.

Nieuwezijds Kapel te Amsterdam (Afb. 26, 27 en 28)

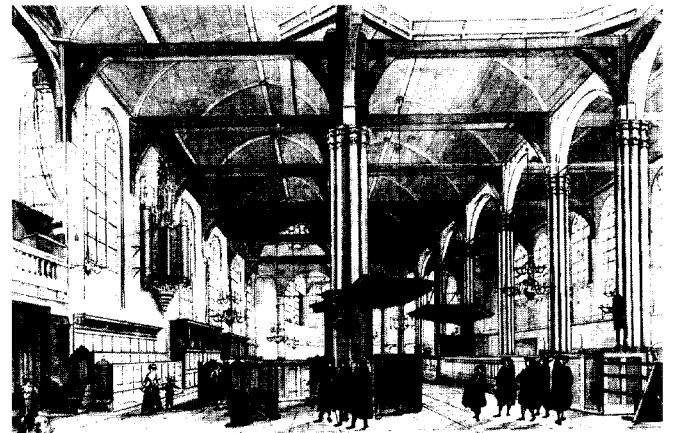
In 1899 meldde het Bestuur van de NOB dat zij tegen het plan was de Nieuwezijds Kapel aan het Rokin in Amsterdam te slopen.⁵¹ Later dat jaar plaatste het bestuur een artikel in het Handelsblad over deze sloopplannen. Bijna alle grote bladen namen dit artikel over.⁵²

Ondanks deze en andere protesten werd in een buitengewone vergadering van de kerkeraad te Amsterdam in 1908

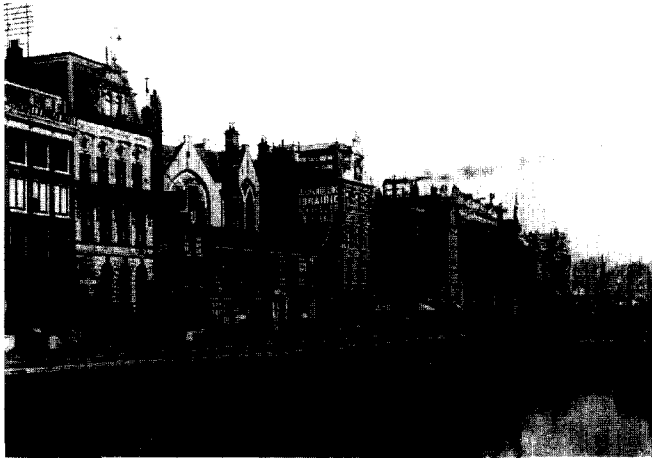

Afb. 25. Schieleshuis te Rotterdam in 1998 (voorgevel). Het Schieleshuis en de woonwerktorens vormen een sterk contrast. (Foto RDMZ)

met 103 tegen 31 stemmen besloten de kapel geheel af te breken en een groot deel van het terrein in te richten als winkelgalerij. Door de NOB werd een laatste poging gedaan althans het uit bouwkundig oogpunt belangrijke en sierlijke koor te

Afb. 26. Nieuwezijds Kapel te Amsterdam in 1782. Gewassen tekening van het interieur door H.P. Schouten. (Repro RDMZ, Atlas Splitgerber, GA Amsterdam)

Afb. 27. Nieuwezijds Kapel te Amsterdam voor 1908. De westzijde van het Rokin met het koor van de Nieuwezijds kapel. (Foto GA Amsterdam)

Afb. 28. Nieuwezijds Kapel te Amsterdam in 1908, tijdens de afbraak. (Foto GA Amsterdam)

redden; de Bond gaf een tussenweg aan volgens welke met behoud van het koor toch een groot terrein voor winkelexplootatie beschikbaar zou kunnen komen. Het kerkbestuur zou door dit voorstel aan te nemen zich vrijwaren van het odium van een ongehoord vandalisme en toch een belangrijke bate vinden voor de beperkte kerkelijke fondsen.

Het Bulletin meldde verschillende berichten uit de media over de geplande afbraak. Ook positieve reacties over de sloop van de kapel werden in het blad opgenomen, zoals die in *De Bouwwereld* van februari 1908.⁵³ Het blad hoopte dat het verzet van oudheidkundigen tegen de sloop geen succes zou hebben, '(...) want Amsterdam behoeft geen kerkhof van oude koeken en brokken te worden.'⁵⁴ Waarop de redactie van het *Bulletin NOB* reageerde met: 'Over het schoone van den bouw geen woord! Is het niet teekenend om dergelijke woorden te vinden in een bekend architectenblad in het begin der 20ste eeuw?'⁵⁵

Ondertussen was het besluit tot sloop van de Nieuwezijds Kapel drie maanden geschorst. Een commissie van deskundigen stelde een onderzoek in naar de toestand van het bouwwerk.

In het Jaarverslag van de NOB in juli 1908 werd gemeld dat de restauratie van de Nieuwezijds Kapel door onwil van de beheerders weldra vernield zou worden.⁵⁶ De Bond vroeg zich af of bij verval en sloop de gemeenschap rustig toe mocht zien en of de Staat niet krachtiger maatregelen ten dienste stond om in te grijpen.

In 1909 werd tenslotte in het jaarverslag van de NOB de afbraak van de Nieuwezijds Kapel gememoreerd.⁵⁷

Topgevels in Groningen (Afb. 29 en 30)

In 1931 verscheen een artikel over vroeg 17de-eeuwse topgevels in de stad Groningen.⁵⁸ Er werd in beschreven dat in de loop van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw de neiging tot city-vorming steeds groter werd, wat tot gevolg had dat tal van oude gevels verdwenen.

De stad was omstreeks 1600 snel opgebloeid. Dit was mede te zien aan de rijk geornamenteerde gevels, met name de topgevels uit deze periode. Als een rijke voorloper en voorbeeld werd het uit 1559 daterende *Huis Cardinaal* genoemd. Het werd beschreven als een zuiver renaissance bouwwerkje met een indeling in traveeën en verdiepingen, door gecannelleerde pilasters en halfzuilen met rijk beeldhouwde basementen en met kapitelen, in de volgorde dorisch, ionisch en composiet. Het huis, dat oorspronkelijk in de Kijk-in-'t-Jatstraat stond en de naam dankt aan de laatste bewoner, effectenhandelaar Cardinaal, werd in 1893 afgebroken. Na 25 jaar werd de voorgevel, die was bewaard, weer opgebouwd vóór de conciërgewoning van het nieuwe Provinciehuis aan het Martinikerkhof. Als typisch Gronings bij vroeg-17de-eeuwse topgevels werd een '(...) voluutmotief met onorganisch er op geplaatst vrouwenhoofd'⁵⁹ genoemd, zoals ook bij het zgn. *Collectehuis of Goudkantoor*.

Het artikel gaf een beeld van wat er nog over was van Groningens architectuurhistorisch erfgoed van rond 1600, en daarmee van de effecten van ingrepen in deze oude stad in latere eeuwen.

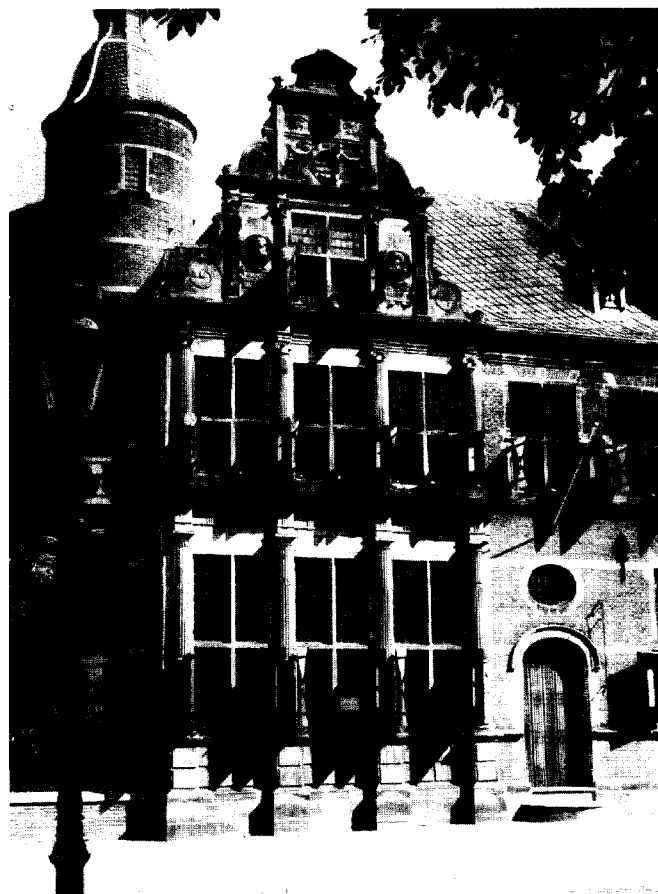
'Het Vrije' te Zierikzee

In het noordoostelijke deel van de binnenstad van Zierikzee ligt 'Het Vrije'. Dit gebied dankt zijn naam aan de oorspronkelijke positie, die het sinds de middeleeuwen innam, toen het behoorde tot het stedelijk rechtsgebied, hoewel het buiten de stadspoorten lag.

Het Vrije had tot in de 20ste eeuw zijn landelijke karakter behouden. In de jaren twintig werd begonnen met de bebouwing van dit gebied, waardoor het stadsgezicht vanuit het oosten dreigde te worden geschaad. Dit was in 1927 reden voor de NOB om bij B&W van Zierikzee protest aan te tekenen tegen de bebouwing.⁶⁰ Dit heeft weinig effect gehad: het Vrije is toch bebouwd.

Afb. 29. Huis Cardinaal te Groningen op de oorspronkelijke plaats aan de Kijk in 't Jatstraat. (Foto RDMZ)

Afb. 30. Huis Cardinaal te Groningen in 1993. De voorgevel van het huis op de huidige plaats aan het Martinikerkhof, waar deze in 1928 weer werd opgebouwd. Het bovenste deel van de topgevel is daarbij in verticaal opzicht verlengd. (Foto RDMZ)

Afb. 31. Van Dishoeckhuis te Vlissingen, het voormalig stadhuis, in zijn oorspronkelijke omgeving. (Foto RDMZ)

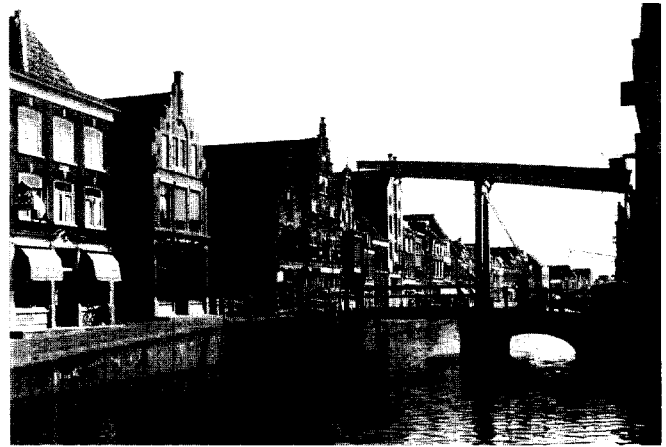
Van Dishoeckhuis Vlissingen (Afb. 31 en 32)

In de jaren vijftig breidden veel steden zich snel uit. De KNOB publiceerde veel over deze stadsuitbreidingen, die vaak gepaard gingen met de sloop van de oude bebouwing. Vlissingen bijvoorbeeld breidde zijn havens om economische redenen uit. Dit had gevolgen voor het stadsdeel Nieuwstad, dat steeds meer voor deze ontwikkeling moest wijken. Ook het voormalige stadhuis van Vlissingen, het Van Dishoeckhuis, stond in dit gebied. Dit uit 1733 daterende gebouw dreigde in 1956 gesloopt te worden. De KNOB tekende protest aan, en wees daarbij ook op het dreigende verlies van het interieur met fraai 18de eeuws stucwerk.⁶¹ Bovendien publiceerde de Bond een artikel over het huis en de stedelijke ontwikkeling van Vlissingen.⁶² Uiteindelijk is de directe omgeving van het Van Dishoeckhuis gesloopt, maar het huis zelf bleef in eerste instantie bewaard. Het huis is later toch gesloopt en opgeslagen om eventueel elders weer te kunnen worden opgebouwd.

Stadsvernieuwing en het dempen van grachten (Afb. 33)

Ook in de jaren zestig stelde de KNOB de toename van de sneringen van historische binnensteden aan de kaak.⁶³ Vaak waren winkeliers vóór de sloop van monumenten en het dempen van grachten, zoals de 'Vereniging Nieuw Alkmaar', die B&W van Alkmaar overtuigd had de gracht *Luttik Ouddorp* te dempen.⁶⁴ De KNOB probeerde de plannen te verijdelen, en slaagde hier uiteindelijk in. Het stedenbouwkundig basisplan van Alkmaar werd hiervoor gewijzigd.

Begin jaren zestig maakte de gemeente Utrecht plannen om de singels te dempen.⁶⁵ In een voordracht over aspecten van het middeleeuwse Utrecht tijdens een algemene ledenvergadering van de KNOB in 1965 werden deze plannen ge-

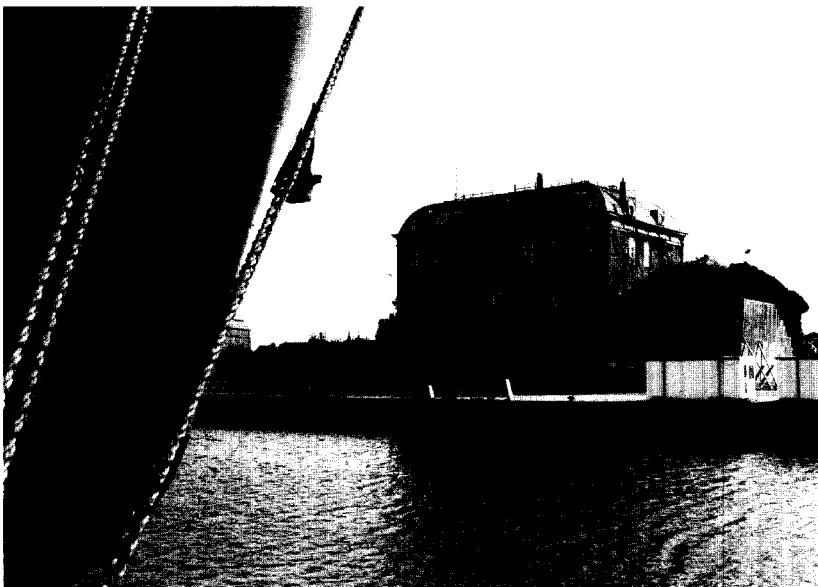

Afb. 33. Luttik Ouddorp te Alkmaar in 1958, voordat plannen ontstonden om de gracht te dempen. (Foto RDMZ)

noemd.⁶⁶ Tot verdriet van de KNOB had de Minister van CRM toestemming aan de gemeente Utrecht gegeven een gedeelte van de singels te dempen, zo werd vermeld in de ledenvergadering van de Bond in februari 1969.⁶⁷ Nu zijn er weer plannen de demping ongedaan te maken.

Industrieel erfgoed

De aandacht van de KNOB voor het industrieel erfgoed richtte zich aanvankelijk vooral op molens. In de tweede helft van deze eeuw groeide in Nederland het besef dat steeds meer tastbare herinneringen aan bedrijf en techniek in voorbije perioden verdwenen. De overheid haakte in de jaren zeventig hierop in en nam enkele stations, watertorens en stoomgema-

Afb. 32. Van Dishoeckhuis te Vlissingen in 1983, toen de meeste panden aan de kade gesloopt waren. (Foto RDMZ)

len in de lijst van beschermde monumenten op. De KNOB volgde deze ontwikkelingen met belangstelling en trachtte verder de 'Vereniging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek' zoveel mogelijk steun te verlenen.⁶⁸

De 'molen van Ruisdael' te Wijk bij Duurstede

De KNOB besteedde aandacht aan molens door verslagen van 'De Hollandsche Molen, Vereniging tot behoud van molens in Nederland', op te nemen in het Bulletin. In 1927 sprak de voorzitter van de NOB in zijn jaarrede de woorden: '(...) niet ver van het station Voorschoten, (is) in plaats van het geestige oud-Hollandsche watermolentje, een gedrochtelijk monster verreezen, dat zeker van een Amerikaanse prairie is komen overvliegen, en dat ijzeren gevaarte verkondigt luid: steunt de Vereniging tot behoud van molens in Nederland.'⁶⁹ In datzelfde jaar riep een lid van de Bond de leden op een bijdrage te geven aan het fonds tot behoud van de 'molen van Ruisdael', in Wijk bij Duurstede. In 1928 besteedde de voorzitter van de Bond nog eens aandacht aan het belang dat de NOB hechtte aan het behoud van molens, en noemde daarbij als voorbeeld de molen te Wijk bij Duurstede, die dreigde te verdwijnen. Deze molen werd in 1934 gerestaureerd. Later bleek dat dit gebouw abusievelijk met de veelvuldig door Jacob van Ruisdael geschilderde molen werd geassocieerd.⁷⁰

De algemene belangstelling van de KNOB voor molens bleef, getuige bijvoorbeeld een artikel uit 1949 waarin richtlijnen voor het beschermen van windmolens werden beschreven.⁷¹

Sigarenfabriek Goulmy en Baar te 's-Hertogenbosch

Met het artikel 'De sigarenfabriek Goulmy en Baar te 's-Hertogenbosch' besteedde het Bulletin in 1981 aandacht aan een industrieel monument dat toen net op de voorlopige lijst van monumenten was geplaatst.⁷² De geschiedenis van dit complex werd beschreven, en in het bijzonder werd de sociaal-historische, de bouwkundige en de historisch-stedenbouwkundig waarde van dit industriële monument behandeld. Bij de bouw werd rekening gehouden met goede arbeidsomstandigheden. Verder fungeerde het gebouw letterlijk en figuurlijk als hoeksteen van de buurt: de arbeidsintensieve fabriek betrok haar werkkrachten uit de naaste omgeving.

De fabriek werd gebouwd in 1897 en uitgebreid in 1908. Ze verloor haar oorspronkelijke functie in 1943, waarna het gebouwencomplex diende als opslagplaats. De fabriek kon behouden blijven. Tegenwoordig zijn er ateliers voor kunstenaars gevestigd en heeft de plaatselijke harmonie er haar repetitieuimte.

Spoorwegmonumenten (Afb. 34)

Een belangrijk onderdeel van het industrieel erfgoed waar de KNOB zich voor inzette, waren de spoorwegmonumenten. Leden van de KNOB inventariseerden stationsgebouwen. Eind 1980 werd het boek *Spoorwegstations in Nederland*

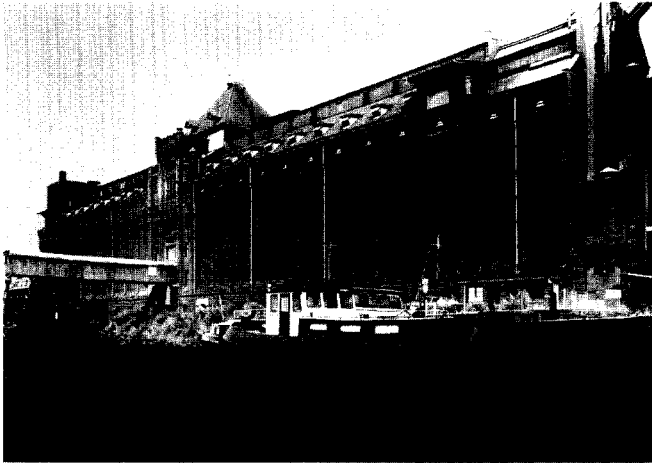
Afb. 34. Seinhuys, station Roosendaal in 1993. Een van de vele spoorwegobjecten die de in 1981 door de KNOB ingestelde Werkgroep Spoorwegmonumenten inventariseerde. (Foto RDMZ)

aangeboden aan de voorzitter van de KNOB.⁷³ Ook andere spoorwegmonumenten dreigden snel te verdwijnen, en de Bond besloot in datzelfde jaar een commissie in te stellen om deze monumenten te inventariseren, bovendien een studiedag te organiseren en aanbevelingen voor overleg en behoud te doen.⁷⁴ Tijdens een in 1986 gehouden studiedag, die rond dit thema plaatsvond, presenteerde deze werkgroep het eindrapport *Spoorwegmonumenten in Nederland*^{75,76} Stationgebouwen zijn in het rapport nauwelijks opgenomen, omdat deze al geïntariseerd waren. De nadruk lag op objecten als werkplaatsen, bruggen, viadukten, seinhuizen en perronkappen, geïllustreerd door foto's en toegelicht door korte beschrijvingen. De werkgroep kwam met de aanbeveling de spoorweghistorische betekenis van de in het rapport vermelde objecten bij de besluitvorming over hun toekomst steeds zorgvuldig mee te wegen. Door het congres werd geconcludeerd, dat gedegen documentatie de enige vorm van behoud van deze spoorwegobjecten was.

Graansilo Korthals Altes te Amsterdam (Afb. 35)

Aan de Westerdoksdijk aan het IJ ligt de graansilo Korthals Altes. De silo werd gebouwd in 1887 naar een ontwerp van architect J.F. Klinkhamer. In 1989 verscheen in het Bulletin

Afb. 35. Graansilo Korthals Altes te Amsterdam in 1979, toen het gebouw nog in gebruik was als silo. Na 1989 heeft het gebouw de status van Rijksmonument gekregen. (Foto RDMZ)

van de KNOB een artikel over dit bouwwerk, dat korte tijd tevoren nog in gebruik was geweest en dat men na pogingen tot herbestemming overwoog te slopen.⁷⁷

In het midden van het gebouw was de stoommachine geplaatst, in de twee vleugels bevonden zich kokers, waarin het graan werd opgeslagen. De kokers die van onderen trechtervormig waren, hadden tot doel het graan, dat van beneden via transportbanden weer naar boven werd vervoerd, in beweging te houden, om broei tegen te gaan.

Deze indeling van het interieur werd gereflecteerd in het exterieur. De opbouw was klassiek: een geprononceerde middenpartij met hoger opgetrokken kap, geflankeerd door vleugels die worden beëindigd met een verbijzondering van de eindvlakken. Deze opbouw van het exterieur strookte met de functionele indeling van het interieur.

Aan het eind van het artikel stelt de schrijver: 'Het karakter van het gebouw verzet zich er (...) tegen de bestemming ervan te veranderen. Ideeën om er appartementen in te maken staan haaks op de gedachten waarmee het is ontworpen. Her-

Afb. 36. St Willibrorduskerk buiten de Veste te Amsterdam in 1964, gezien vanaf de Amsteldijk. Voor de afbraak was deze kerk een gezichtsbepalend gebouw. (Foto RDMZ)

Afb. 37. Van Nellefabriek te Rotterdam in 1994. Deze als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen beroemd geworden fabriek werd ontworpen door de architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt. (Foto RDMZ)

gebruik van de fundering zou de laatste dienst kunnen zijn die de silo Korthals Altes kan bewijzen.⁷⁸

De geplande sloop is niet doorgegaan. Buurtbewoners zijn tot actie overgegaan door het gebouw te kraken. De nieuw opgerichte Vereniging tot Behoud van de Graansilo vroeg bescherming aan voor de silo als rijksmonument, welke status het pand in 1990 kreeg. Dit had tot gevolg dat sloopplannen definitief van tafel werden geveegd. De genoemde vereniging ging de silo beheren. Ateliers en diverse bedrijfjes vestigden zich er.⁷⁹ Momenteel liggen er plannen klaar er appartementen in te maken.

Met het artikel in het Bulletin diende de KNOB wederom als forum, ditmaal met speciale aandacht voor het industrieel erfgoed.

Jongere bouwkunst

In de tweede helft van de twintigste eeuw groeide het besef van de waarde van negentiende en begin twintigste eeuwse bouwkunst doordat deze steeds meer ten prooi viel aan sloop en afbraak. De KNOB publiceerde over dreigende verliezen en richtte vaker de aandacht op jongere bouwkunst door middel van beschrijvingen en aankondigingen van tentoonstellingen en andere activiteiten op het gebied van dit onderwerp.

De neogotiek van Cuypers en Tepe (Afb. 36)

Neogotische kerken verloren in de loop van de twintigste eeuw steeds meer hun oorspronkelijke functie, omdat het aantal kerkgangers terugliep. In de meeste gevallen stonden de kerken vervolgens leeg, wat vaak afbraak tot gevolg had.

Redenen voor afbraak waren van financiële aard, zoals een hoge grondprijs vanwege de centrale plaatsen waar gebouwen stonden, en het financieel niet op te brengen onderhoud van de kerken.

Toen in 1971 de *St. Willibrordus buiten de Veste in Amsterdam* van de hand van P.J.H. Cuypers werd afgebroken, werd in het Bulletin een artikel gepubliceerd, waarin de afbraak van deze kerk aan de orde kwam, en de bovenbeschreven problematiek behandeld werd.⁸⁰ Het ging hierbij om het belang van neogotische kerken, zoals die van Cuypers en die van de Utrechtse architect Alfred Tepe. Van de laatstgenoemde architect was de *St. Willibrorduskerk in Utrecht* leeg komen te staan. Gevreesd werd dat deze hetzelfde lot wachtte als de kerk met dezelfde naam in Amsterdam.

Met een beschrijving van het werk van beide architecten werd de waarde van hun creaties benadrukt, en werd gewezen op het belang van het behoud van ten minste de belangrijkste werken van Cuypers en Tepe.

In de tijd dat de *St. Willibrordus buiten de Veste* te Amsterdam dreigde te worden afgebroken, onderzocht een werkgroep van studenten Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam deze kerk. Het resultaat werd in hetzelfde nummer van het Bulletin gepubliceerd.⁸¹ De conclusie van de werkgroep was, dat door verschillende factoren de uiteindelijk gebouwde kerk niet de mooiste creatie van Cuypers was en dat de constructie te wensen over liet. Echter pas bij de afbraak van de kerk realiseerde men zich, dat het gebouw een onvervangbare functie in het stadsgezicht had vervuld. Sloop betekende voor de werkgroep dus toch verlies.

Van Nelle fabriek te Rotterdam (Afb. 37)

De Van Nelle fabriek produceerde tabak, thee en koffie. De gebouwen van de oude fabriek fungeerden steeds slechter en de directie besloot een nieuwe te laten bouwen. Deze werd tussen 1925 en 1930 aan de buitenzijde van Rotterdam gerealiseerd. Het productieproces werd ten behoeve van het ontwerp uitvoerig beschreven. Daarin kwam bijvoorbeeld naar voren dat transport van licht materiaal een belangrijk gegeven was. Dit vervoer speelde een grote rol bij het ontwerpproces. Het gebouw werd na de bouw in 1926 al snel internationaal beroemd als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. Van de ontstaansgeschiedenis van het ontwerp was anno 1970 echter weinig bekend, en in een artikel, gepubliceerd in het Bulletin KNOB, werd getracht zoveel mogelijk in deze leemte te voorzien.⁸²

Authentiek archiefmateriaal was nog maar mondjesmaat aanwezig doordat een deel door bombardementen in de Tweede Wereldoorlog verloren was gegaan en een deel na overstromingen was vernietigd. Oorspronkelijke tekeningen en mondelinge overleveringen vormden de bronnen waaruit nog geput kon worden.

De auteur van het artikel, N. Prak, besprak het aandeel van Mart Stam in het ontwerp, en besprak de mening van Reyner Banham, schrijver van het boek *Theory and design in the first machine age*.⁸³

Na de beschrijving van de Van Nelle fabriek volgt een artikel over het Feyenoordstadion te Rotterdam.⁸⁴ De KNOB begint hiermee meer aandacht te besteden aan de jongere bouwkunst dan tot dan toe gebruikelijk was.

De Kiefhoek te Rotterdam

In 1989 besloot de redactie van het Bulletin KNOB tot een vernieuwing van het tijdschrift.⁸⁵ Hoofdpunten waren: verbreding van het aandachtsgebied, ruimte voor actualiteit en kritiek, en handhaving van het wetenschappelijk niveau. Ook kwam er meer plaats voor archeologische en museale berichten. Artikelen over stedenbouwkundige monumentenzorg, jongere bouwkunst en monumentenzorg buiten Nederland werden meer naar voren geschoven. De redactie realiseerde zich, dat deze verandering niet zonder risico was. Het zou immers een deel van de ruimte voor het vertrouwde terrein van de architectuurgeschiedenis en de monumenten van vóór 1850 in beslag nemen. De redactie wees er echter op, dat het mede door middel van themanummers mogelijk was, dit risico tegen te gaan.⁸⁶

Zo kwam in 1990 een themanummer over Rotterdam uit. Artikelen op zowel stedenbouwkundig en architectuurhistorisch, als op archeologisch gebied passeerden de revue.⁸⁷ Daarnaast was ook plaats voor het nieuwsbulletin, waarin de opening van de Museumwoning 'De Kiefhoek' werd aangekondigd.⁸⁸ Van een van de zes woningen aan het Hendrik Id-oplein in de wijk Bloemhof in Rotterdam-Zuid werd de oorspronkelijke situatie van 1930 hiervoor volledig gereconstrueerd.

Het woningbouwproject 'De Kiefhoek', dat volgens het oorspronkelijke plan bestond uit 298 eengezinswoningen, een waterstokerij, werkplaatsen en winkels, was het laatste project van J.J.P. Oud als architect van de Gemeentelijke Woningdienst Rotterdam dat is gerealiseerd. In binnen- en bui-

Afb. 38. *Terp Avendorp bij Schagen in 1969. Het reliëf van de kleine, middeleeuwse terp is duidelijk te zien bij de wand van de boerderij. (Foto Mathilda Jurrissen/ROB)*

tenland werd het beroemd als goed voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. De hele wijk is gereconstrueerd/herbouwd en verbeterd omdat de fundering ernstig was verzakt. Gezien de internationale status van de wijk is besloten een museumwoning te maken.

Cultuurhistorische landschappen

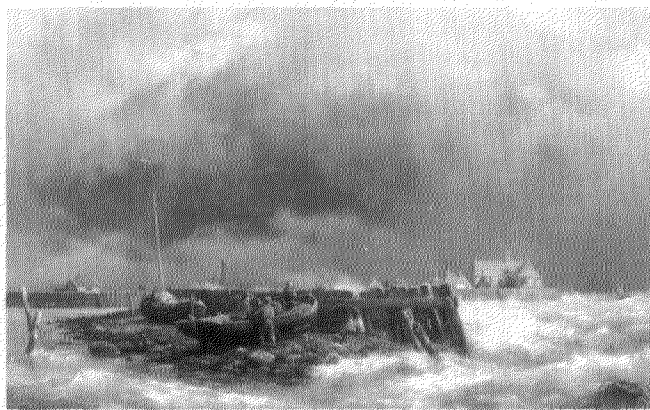
Cultuurlandschappen zijn ontstaan door menselijke activiteiten en bestaan uit objecten en structuren van verschillende ouderdom. Ze vormen een belangrijke bron van kennis van het verleden. In de jaren vijftig ondergingen Nederlandse landschappen steeds meer veranderingen door ruilverkaveling en wegeaanleg. De natuur- en cultuurhistorische waarden van de betreffende gebieden werden aangetast. De KNOB begon deze ontwikkelingen eind jaren vijftig te signaleren.⁸⁹ De Bond bleef vanaf die tijd regelmatig aandacht aan dit onderwerp besteden.

Pleidooi voor bescherming (Afb. 38)

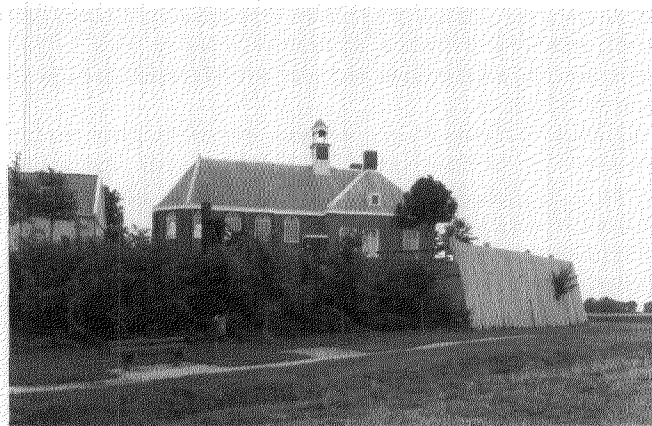
In 1983 verscheen in het Bulletin een artikel waarin gepleit werd voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke structuren.⁹⁰ De beide auteurs wezen op het belang van een vernieuwde Monumentenwet waarin deze landschappelijke aspecten worden opgenomen. Een van de voorbeelden die zij hierbij noemden, was een gebied ten zuidwesten van Schagen. Na onderzoek door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) werd behoud van dit gebied gepleit, wegens de daar aanwezige archeologische en historisch-geografische waarden.⁹¹

Schokland (Afb. 39 en 40)

Eind 1995 werd er tijdens de jaarvergadering van de KNOB ingegaan op het cultuurhistorisch belang van het nieuwe land.⁹² De Rijksdienst voor de Monumentenzorg had toen

Afb. 39. Schokland toen het nog een bewoond eiland was. Een paalwering beschermde het eiland tegen de zee. Schilderij door H. Koekoek jr. (1836-1909). (Collectie Zuiderzeemuseum, Enkhuizen)

Afb. 40. Schokland met de kerk van het schilderij, nu omringd door land. Enkele meters van de zeewering zijn gereconstrueerd. (Foto ROB)

juist voorgesteld de Noordoostpolder als 'cultural landscape area' te plaatsen op de werelderfgoedlijst van de UNESCO. De aanleiding was dat ontwerpers en vormgevers zich indertijd hadden ingespannen dit gebied te laten beantwoorden aan de eigentijdse schoonheidseisen, met als resultaat dat het gebied geldt als een kenmerkende kunstuiting van de Delftse School. Er was aanvankelijk echter scepsis over de voordracht voor de werelderfgoedlijst omdat plaatsing op deze lijst de landbouw, de woningbouw en de bedrijvigheid zou kunnen schaden.

De KNOB liet tijdens de genoemde vergadering deskundigen aan het woord, die uitlegden wat de ideeën waren achter de inrichting van het landschap en van de nederzettingen van de Noordoostpolder.⁹³ Ook werd uitgelegd, wat de plaatsing op de lijst in de praktijk betekende.⁹⁴

De polder zou in eerste instantie een rationeel ingericht landbouwgebied worden. In de jaren veertig ging men daarnaast meer aandacht besteden aan de vormgeving van de nederzettingen en het treffen van voorzieningen voor recreatie en cultuur. De vormgeving van deze elementen en de nadruk op de landbouw, samen met het resultaat dat nog tastbaar is, maakten dat de cultuurhistorische waarde van dit landschap hoog is.

Bescherming van het gebied zou geen 'bevriezing' betekenen, maar zou bij verdere ontwikkeling van de Noordoostpolder zorgvuldige omgang met de aanwezige cultuurhistorische waarden moeten betekenen.

De polder opnemen als monument zou juridisch kunnen; het gebied zou kunnen worden aangewezen als beschermd gezicht. Ook aan de voorwaarde dat in het te beschermen gebied minstens één monument aanwezig moest zijn, kon worden voldaan, het was te vinden op het voormalige eiland Schokland. Schokland kreeg hierdoor een centrale plaats bij de plannen voor bescherming van de Noordoostpolder. In 1995 plaatste UNESCO het eiland als universeel symbool van de strijd tegen het water op de werelderfgoedlijst.

Archeologische monumenten

Bekende typen archeologische monumenten zijn hunebedden, grafheuvels en terpen. Dit zijn voorbeelden van zichtbare archeologische monumenten. De meeste archeologische monumenten zijn onzichtbaar, zij liggen verstopt onder de grond. Een opgraving kan een onzichtbaar monument zichtbaar maken, bijvoorbeeld de resten van een verlaten nederzetting.

Er wordt steeds nadrukkelijker gestreefd naar het onberoerd bewaren van archeologische monumenten. Opgraven is de ultieme vorm van monumentenzorg, de eenmalige systematische vernietiging van een monument, waarbij aanwezige relevante gegevens voor een beschrijving en interpretatie van de vindplaats kunnen worden vastgelegd. Opgraven wordt noodzakelijk als een archeologisch monument verloren zal gaan, bijvoorbeeld door de aanleg van de Betuwelijn; deze noodzaak betreft tientallen monumenten. Vroeger werd de keuze van een te onderzoeken monument vooral bepaald door wetenschappelijke nieuwsgierigheid.

De (K)NOB is altijd betrokken geweest bij de archeologie. In de vroegste jaargangen van het Bulletin staat bijvoorbeeld een serie artikelen over, eerst, de ontdekking van een onbekend soort aardewerk en, later, de ontmaskering van het spul als vals, het loste in water op!⁹⁵ In het Bulletin zijn vele primaire bijdragen verschenen, zoals verslagen van archeologisch onderzoek, vooral van middeleeuwse vindplaatsen. Ook beleidsaspecten kwamen herhaaldelijk aan de orde. Het Bulletin heeft echter vooral gefunctioneerd als archeologische kroniek.

Langgraf D43 op de Schimmeres te Emmen (Afb. 41 en 42)

In 1914 wordt in het Bulletin melding gemaakt van het onderzoek, een jaar eerder, door de archeoloog J.H. Holwerda van dit voor Nederland unieke, circa 40 m lange en meer dan vijftig eeuwen oude monument.⁹⁶ Het is het grootste megalithische grafmonument in Nederland. In Noord-Duitsland liggen vergelijkbare langgraven.

Binnen het snoer van 52 kransstenen (oorspronkelijk 54) dat het monument begrenst liggen twee grafkelders. Deze bestaan uit twee evenwijdige rijen zijstenen waarop dekstenen liggen of hebben gelegen; de korte zijden zijn afgesloten met een sluitsteen. Tussen ieder van de grafkelders en de kransstenen van de oostelijke lange zijde van het monument was een poortje van twee staande stenen en een liggende steen gebouwd. Binnen de kransstenen bevindt zich de rest van de dekheuvel, die de grafkelders omsluit. De ruimten tussen de zij- en sluitstenen van de kelders en van de kransstenen waren opgevuld geweest met stopstenen. De staande stenen zijn steeds zo geplaatst dat de gladde kant te zien is, in de kelders met de gladde kant naar binnen en aan de buitenzijde van het monument met de gladde kant naar buiten.

In 1960 is het monument door de archeoloog A.E. van Giffen opnieuw onderzocht en vervolgens gerestaureerd. Daarbij werden de twee dekstenen die naast de noordelijke grafkelder

Afb. 41. Langgraf D 43 op de Schimmeres te Emmen omstreeks 1920, vanuit het noordoosten. Binnen het snoer van kransstenen dat het monument begrenst liggen twee grafkelders. De grond van de dekheuvel is in de loop van de tijd tussen de zijstenen door verspreid. (Repro ROB, foto Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen)

Afb. 42. Langgraf D 43 op de Schimmeres te Emmen in 1972, vanuit het zuidwesten. Bij de restauratie van het langgraf in 1960 is de grond van de dekheuvel tussen de kransstenen teruggebracht. Ook werden de openingen tussen de kransstenen weer opgevuld met stopstenen. (Foto Mathilda Jurrissen/ROB)

lagen weer op hun zijstenen geplaatst, werd de weggespoelde grond van de dekheuvel teruggebracht en werden de ruimten tussen de kransstenen met zoden opgevuld.

Later zijn de zoden vervangen door in beton gevatte stopstenen. Door deze ingrepen is het monumentale karakter van het langgraf weer duidelijk zichtbaar geworden. Als voorbeeld van de oudste monumentale architectuur van West-Europa werd langgraf D 43 gekozen als besluit van de tentoonstelling.

Noten

- 1 De jubileumtentoonstelling werd voorbereid door een kleine werkgroep, onderdeel van de Lustrumcommissie van de KNOB. Lid van de werkgroep waren: Drs P. Don, Drs F.J.T. Grovestins, Drs C.W.M. Hendriks, J.P.M. van den Heuvel, Drs J.F. van Regteren Altena, C.G. Scheltema, Drs M.E. Stades-Vischer, Drs M.J.H. Willinge. P. van Galen gaf de tentoonstelling vorm en realiseerde zijn ontwerp. De auteur dankt de leden van de werkgroep voor het kritisch doornemen van de teksten.
De tentoonstelling kon alleen tot stand komen door de grote medewerking van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, waarbij de heer Don namens de dienst het contact heeft onderhouden. De langdurige bruikleen van de panelen, de belangrijke hulp verleend door mevrouw Van den Heuvel bij het verzamelen van het fotomateriaal, de bereidheid van enkele voorbeelden nieuwe foto's te maken, en de mogelijkheid de gekozen fotos voor de tentoonstelling te reproduceren zijn met elkaar reden namens de Lustrumcommissie de directeur van de dienst, drs. A.L.L.M. Asselbergs, zeer hartelijk te danken. Voor hun medewerking geldt deze dank verder de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, het Gemeentearchief Amsterdam, het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen, de beheerders van de ruimten waar de tentoonstelling wordt getoond en de bedrijven die het transport van de tentoonstelling verzorgen.
- 2 Het betreft Inleiding en Archeologie.
- 3 De tentoonstelling wordt op 15 oktober 1998 in de Waag te Leiden geopend. Daarna is de tentoonstelling achtereenvolgens te zien in:
  - Leiden, Stadsbouwhuis, Langegracht 72, van 19 oktober tot en met 13 november 1998;
  - Utrecht, Aorta, Achter de Dom 14, van 21 november tot en met 13 december 1998;
  - Naarden (Vesting), Stadskantoor, Raadhuisstraat 2, van 15 december tot en met 31 december 1998
  - Den Haag, Atrium van Stadhuis, van 7 tot en met 20 januari 1999;
  - Amsterdam, Oude Kerk (St. Sebastiaanskapel), Oudekerksplein, van 25 januari tot en met 13 februari 1999;
  - Maastricht, Exporuimte Stadsbalie, Stadskantoor 1, Stadhuisstraat 5, van 22 februari tot en met 12 maart 1999;
  - Middelburg, Wandelkerk, Onder de Toren, van 19 april tot en met 5 mei 1999;
  - Deventer, hal van Stadhuis, Grote Kerkhof 4, van 11 tot en met 27 mei 1999;
  - Groningen, Gemeentelijk Informatie Centrum (GIC), Kreupelstraat 1, van 1 tot en met 25 juni 1999;
  - Arnhem, Stadsbibliotheek, Koningstraat 26, van 5 tot en met 31 juli 1999;
  - 's-Hertogenbosch, gebouw van Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, Oude St. Jacobskerk, Bethaniëstraat 4, van 1 tot en met 24 september 1999.
- 4 Een uitgebreide geschiedenis van de (K)NOB gaat in dit nummer aan deze bijdrage vooraf: G.W. van Herwaarden, '100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond; een beknopte geschiedenis', *Bulletin KNOB* 97 (1998), pp. 145-180.
- 5 *Bulletin NOB* 1 (1899/1900), p. 11; Algemene Ledenvergadering, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901), pp. 221-224; G.J. Honig, 'Het dorp Jisp en het raadhuis aldaar', *Bulletin NOB* 2 (1900/1901), pp. 243-246; Jaarverslag van de NOB 1902-1903, *Bulletin NOB* 4 (1903), pp. 205-207, *Bulletin NOB* 5 (1904), p. 124 en p. 194; *Bulletin NOB* 6 (1905), p. 136 en p. 161.
- 6 J.C. Overvoorde, 'Restaureren van bouwwerken', *Bulletin NOB* 2 (1900/1901), p. 253.
- 7 Zie voor een bredere uiteenzetting C. Peeters, 'De Doorwerth als toetssteen van restauratiebeginselen', *Bouwen in Nederland*, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 3, Delft 1985.
- 8 J.C. Overvoorde, Bescherming van Monumenten. Lezing gehouden op de vergadering van de NOB op 22 Mei 1901, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901), pp. 226-234.
- 9 Jaarverslag van de NOB, *Bulletin NOB* 1 (1908), pp. 153-155.
- 10 Jaarverslag NOB, *Bulletin NOB* 2 (1909), p. 99.
- 11 *Bulletin NOB* 4 (1911), pp. 35-38.
- 12 *Bulletin NOB* 4 (1911), p. 95.
- 13 *Bulletin NOB* 4 (1911), p. 104.
- 14 *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*. Met inleiding van J. Kalf. Uitgegeven door de NOB, Leiden 1917.
- 15 G.C. Labouchere, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein', *Bulletin NOB* 2 (1922) pp. 37-59.
- 16 M.D. Ozinga, 'De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden', *Bulletin KNOB* 15 (1962), pp. 13-34.
- 17 M. Bock e.a., 'Restauratie toren Nederlands Hervormde kerk in IJsselstein', *Michel de Klerk, bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School 1884-1923*, Rotterdam 1997, pp. 283-285.
- 18 *Bulletin KNOB* 2 (1949), p. 229.
- 19 *Bulletin KNOB* 75 (1976). Zie voor een vollediger overzicht van de verschillende argumenten de diverse artikelen.
- 20 Zie hiervoor de *Bulletins KNOB* 72 (1973) pp. 74-80, 73 (1974) pp. 33-35, 75 (1976) diverse artikelen, 76 (1977) diverse artikelen, 77 (1978) pp. 195-196, 84 (1985) pp. 235-247.
- 21 *Bulletin KNOB* 77 (1978). Met bijdragen van: C. Peeters, P. Philippot, C.L. Temminck Groll, C. Wegener Sleswijk en L.C. Röling. Tevens is het verslag van het symposium in deze jaargang opgenomen, pp. 179-194.
- 22 W.F. Denslagen, 'De "flexibele" restauratie van de Nicolaaskerk te Utrecht', *Bulletin KNOB* 86 (1987), pp. 97-112.
- 23 E.H. ter Kuile, 'Afwerking van gebouwen in vroeger tijd', *Oudheidkundig Jaarboek* 3 (1934), p. 51.
- 24 J. Michels, 'De idee-fixe van "oude luister": het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid', *Bulletin KNOB* 80 (1981), pp. 117-131.
- 25 Idem, p. 128.
- 26 N. Heijligenberg en G. Overdiep, 'Geschiedenis van Bourtange', *Bulletin KNOB* 67 (1968) pp. 29-41.
- 27 J.H. Kruijziga en J.A. Banning, *Amsterdam van A tot Z*, Amsterdam 1966, p. 389.
- 28 *Bulletin KNOB* 7 (1954), p. *136.
- 29 J.J.F.W. van Agt, 'De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen', *Bulletin KNOB* 12 (1959), pp. 165-182. In hetzelfde Bulletinnummer: R. Lutervelt, 'De toekomst van Beeckesteyn', pp. 183-188.
- 30 Verslag Algemene Ledenvergadering, *Bulletin KNOB* 68 (1969), p. *85.
- 31 Commissie voor historische buitenplaatsen, 'Bescherming van Nederlandse buitenplaatsen. Rapport over de noodzaak tot bescherming en veiligstelling der historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land', *Bulletin KNOB* 72 (1973), pp. 1-12.
- 32 Voorwoord, *Bulletin KNOB* 91 (1992), p. 49. Het symposium 'Het Grote Verband' werd gehouden op 11 oktober 1991.
- 33 R.J. Wielinga, 'Herbestemming Westerkerk te Leeuwarden', *Bulletin KNOB* 91 (1992), p. 85.
- 34 *Bulletin NOB* 1 (1899/1900), p. 19.
- 35 J. Slagter, 'Goudleren behang', *Oudheidkundig Jaarboek* 12 (1943), pp. 98-102.
- 36 J. Slagter, 'Goudleren behangselfs', Naschrift, *Oudheidkundig Jaarboek* 13 (1946), p. 14.
- 37 E.H. ter Kuile, 'Afwerking van gebouwen in vroeger tijden', *Oudheidkundig Jaarboek* 3 (1934), pp. 51-58, en J.J.F.W. van Agt, 'Het pleisterwerk in middeleeuwse kerkgebouwen', *Bulletin KNOB* 9 (1956), pp. 53-56.
- 38 Verslag Algemene Ledenvergadering, *Bulletin KNOB* 76 (1977), pp. 242.
- 39 W. van Leeuwen, 'Het interieur van de Maastrichtse St Servaas; een restauratieprobleem', *Bulletin KNOB* 80 (1981), pp. 73-88.

- 40 Van de redactie, *Bulletin KNOB* 83 (1984) pp. 103-104.
- 41 *Bulletin KNOB* 83 (1984), pp. 105-116.
- 42 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, P.J.H. als restauratie-architect, Zwolle/Zeist 1995, p. 85.
- 43 *Oudheidkundig Jaarboek* 6 (1937), p. 32.
- 44 *Oudheidkundig Jaarboek* 7 (1938), p. 100.
- 45 M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart; architect der stadhouderlijke familie' *Oudheidkundig Jaarboek* 8 (1939), pp. 99-123.
- 46 idem, p. 105.
- 47 E.A. Canneman en J. Stapper, 'Sint Anna ter Muiden', *Bulletin KNOB* 9 (1956), pp. 179-188.
- 48 T.M. van der Koogh, 'De ontwikkeling van de Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 13-18.
- 49 H. Janse, 'Houten huizen aan de Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 19-28.
- 50 Verslag studiedag 'Holland op zijn hoogst', *Bulletin KNOB* 89 (1990), pp. 33-34.
- 51 *Bulletin NOB* 1 (1899/1900), p. 55.
- 52 *Bulletin NOB* 1 (1899/1900), Tweede Jaarverslag van de NOB, pp. 189-192.
- 53 *Bulletin NOB* 7 (1908), p. 50.
- 54 Ibidem.
- 55 Ibidem.
- 56 *Bulletin NOB* 7 (1908), Jaarverslag, pp. 153-155.
- 57 *Bulletin NOB* 8 (1909), Jaarverslag NOB, p. 99.
- 58 E. Neurdenberg, 'Het ornament aan de topgevels uit de eerste helft der zeventiende eeuw in de stad Groningen', *Oudheidkundig Jaarboek* 1 (1931), pp. 155.
- 59 idem p. 163.
- 60 *Bulletin NOB* 7 (1927), p. 148.
- 61 *Bulletin KNOB* 9 (1956), p. 146-147.
- 62 H.M. van den Berg, 'Het raadhuis van Vlissingen in de stedenbouwkundig ontwikkeling van de stad', *Bulletin KNOB* 9 (1956), pp. 157-172.
- 63 Jaarverslag, *Bulletin KNOB* 17 (1964), p. * 207-210.
- 64 Verslag Algemene ledenvergadering dd. 22-2-1964, *Bulletin KNOB* 17 (1964), p. * 56.
- 65 Verslag Algemene Ledenvergadering dd. 22-5-1962, *Bulletin KNOB* 15 (1962), p. * 128.
- 66 Verslag Algemene Ledenvergadering, *Bulletin KNOB* 64 (1965), p. * 113.
- 67 Verslag Algemene Ledenvergadering dd. 20-6-1969, *Bulletin KNOB* 68 (1969), p. * 85.
- 68 Jaarverslag, *Bulletin KNOB* 77 (1978), p. 234.
- 69 *Bulletin NOB* 7 (1927), p. 147.
- 70 C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland; Utrecht, Zwolle/Zeist* 1996, p. 303. Hierin wordt gemeld dat de door Ruisdael geschilderde molen uit 1644 dateert. Van deze ronde korenmolen resteert het voetstuk op een muurtoren langs de Waal.
- 71 A. Bicker Caarten, 'Algemene richtlijnen voor het beschermen van windmolens', *Bulletin KNOB* 2 (1949), pp. 143-149. In dit stuk komt overigens ook naar voren dat de vereniging de Hollandsche Molen de molen uit Wijk bij Duurstede ondertussen in haar bezit heeft.
- 72 A. van Drunen, 'De sigarenfabriek Goulmy en Baar te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 80 (1981), pp. 135-144.
- 73 *Bulletin KNOB* 80 (1981), pp. 3-4.
- 74 idem.
- 75 J. van de Meene en P. Nijhof, *Spoorwegmonumenten in Nederland*, Amsterdam 1985.
- 76 *Bulletin KNOB* 85 (1986), p. 90.
- 77 D. Baalman, 'Bij de sloop van de graansilo Korthals Altes in Amsterdam', *Bulletin KNOB* 88 (1989), pp. 8-19.
- 78 idem, p. 19. In het artikel wordt beschreven dat bij de bouw van de silo de fundering bijzonder stevig was gemaakt.
- 79 P. Nijhof e.a., *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*, Zutphen 1994, pp. 163-166.
- 80 H.P.R. Rosenberg, 'De Neogotiek van Cuypers en Tepe', *Bulletin KNOB* 70 (1971), pp. 1-14.
- 81 P.J. Conijn, G.S. Hoogewoud en Rijlma, 'De kerk van de H. Willibrordus buiten de Veste aan de Amsteldijk te Amsterdam-Zuid', *Bulletin KNOB* 70 (1971), pp. 15-27.
- 82 N. Luning Prak, 'De Van Nellefabriek te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 69 (1970), pp. 123-136.
- 83 R. Banham, *Theory and Design in the first Machine Age*, Londen 1960.
- 84 N. Luning Prak, 'De bouw van het Feyenoord stadion', *Bulletin KNOB* 69 (1970), pp. 137-147.
- 85 F.W. van Voorden, 'Het vernieuwde Bulletin', *Bulletin KNOB* 88 (1989), p. 1.
- 86 *Bulletin KNOB* 89 (1990), p. 3. Uiteengezet door hoofdredacteur F.W. van Voorden namens de redactie.
- 87 *Bulletin KNOB* 89 (1990). De volgende artikelen werden gepubliceerd: J.E. Bosma en G. Hovingh, 'Rotterdam in de overgang; stedenbouwkunde tussen identiteit en imago', pp. 10-14; M.C. van Trierum, 'Dertig jaar regionaal archeologisch onderzoek in Rotterdam en in het Maasmondgebied', pp. 15-19; F.W. van Voorden, 'De wederopbouw van de geschiedenis', pp. 20-24; M. Panman, 'Een kunstwerk onder de Nieuwe Maas', pp. 25-31.
- 88 Stichting Museumwoning De Kiefhoek Rotterdam, "'De Kiefhoek", manifest van het Nieuwe Bouwen, één van de bekendste woningbouwprojecten van architect J.J.P. Oud (1890-1963)); een vooraankondiging van de opening van de Museumwoning "De Kiefhoek" op 1 september 1990', *Bulletin KNOB* 89 (1990), p. 3.
- 89 R. Meischke, 'De taak van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond in de naaste toekomst', *Bulletin KNOB* 12 (1959), pp. *15-22. Rede gehouden ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de KNOB, waarin onder meer het onderwerp 'cultuurhistorische landschappen' aan de orde kwam.
- 90 R.H.J. Klok en J.A.J. Vervloet, 'Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke structuren', *Bulletin KNOB* 82 (1983), pp. 2-21.
- 91 *Rapport van de werkgroep Schagerkogge*, 1979/1980, pp. 15-24.
- 92 G.J. Borger, 'Het cultuurhistorisch belang van het nieuwe land', *Bulletin KNOB* 95 (1996), pp. 37-38. Verslag van de jaarvergadering op 17 november 1995.
- 93 Door J.A. Geurts van het Sociaal Historisch Centrum Flevoland te Lelystad.
- 94 Door P. van Dun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.
- 95 Zie vooral: J.G.C. Joosting, 'Urnen-vondsten in Drente', *Bulletin NOB* pp. 125-130; S. Gratama, 'Urnen-vondsten in Drente', *Bulletin NOB* 3, pp. 234-251 en de verslagen betreffende het Provinciaal Museum van Oudheden (en geschiedkundige voorwerpen) in Drenthe in de jaargangen 1 tot en met 5 van het *Bulletin NOB*. Voor een beschrijving van de affaire: L. Verhart, Een prehistorisch theeservies, in: L. Verhart, *List en bedrog: vervalsingen in de Nederlandse archeologie*, Utrecht 1995, pp. 17-21.
- 96 *Bulletin NOB* 7 (1914), pp. 88-89. Zie verder: J.A. Bakker, *The Dutch Hunebedden: Megalithic Tombs of the Funnel Beaker Culture*, Ann Arbor, Michigan 1992, pp. 15-22, met alle literatuur. Afb. 39 is naar: A.E. Van Giffen, *De Hunebedden in Nederland*, I, Atlas, Utrecht 1925, Pl. 89.